

De slag om duurzame energie

Basisinkomen:
is dat nu
een goed idee?

In welke wereld
willen we nu
eigenlijk leven?

Marietje Schaake
en haar sociaal-
liberale wereld

idee

De slag om

HET ENERGIEVRAAGSTUK dringt zich in steeds grotere mate aan ons op. Of het nu gaat om de veranderende geopolitieke verhoudingen of de (on)houdbaarheid van een systeem gebaseerd op fossiele brandstoffen, de roep om verandering klinkt steeds vaker en luider. Het gaat allang niet meer – slechts – over energielabels, windenergieparken of de opslag van CO₂. Het hoe en waarom van de energietransitie – of zoals ze dit in Duitsland zo mooi zeggen, de *Energiewende* – is naast een technisch vooral ook een ethisch én politiek vraagstuk, zo stelt ook hoogleraar Politieke Theorie Marcel Wissenburg in dit nummer van *Idee*. Het gaat om de vraag over de wereld waarin we eigenlijk willen leven, en welke waarden we daarbij belangrijk vinden. De meningen zullen hierover verschillen en botsen.

duurzame energie

In dit nummer van *Idee* kijken we naar de politiek achter de duurzame energietransitie. De energietransitie wordt een slagveld, menen onderzoekers Rick Bosman en Derk Loorbach in hun openingsartikel. Nieuwe en gevestigde belangen botsen, en in die botsing vallen spaanders. Deze strijd bagatelliseren of depolitiseren is een grote fout, meent de eerder genoemde Wissenburg. Voorstanders van een duurzame energietransitie nemen, in zijn ogen onterecht, vaak aan dat de doelen van hun beleid evident en onomstreden zijn. Het debat over die doelen, en de waarden die daarbij belangrijk worden gevonden, is juist het meest fundamentele politieke en ethische debat dat er is. Twee wetenschappelijke bureaus van twee politieke partijen geven vervolgens weer wat voor hen belangrijke waarden zijn: GroenLinks wordt vaak gezien als de voorvechter van ‘groen’, en hun wetenschappelijke Bureau De Helling geeft aan waarom dat terecht is. En bij D66 staat toch het vrije individu centraal, dus ‘groen’ is ondergeschikt? De Van Mierlo Stichting geeft aan waarom dit beeld onterecht is.

Een andere politiek beladen vraag is: wie moet de duurzame energietransitie trekken? Is het de overheid die het voortouw moet nemen, en zo ja hoe? Of komt het initiatief vanuit de markt? Of van mensen onderling in de samenleving? Sociaal-liberalen vertrouwen op de eigen kracht van mensen, maar kennen ook een belangrijke rol toe aan de staat als het gaat om rechtvaardigheid.

Oud-D66-politicus Jan Terlouw is al jaren een krachtig pleitbezorger van ferm overheidsingrijpen en in zijn artikel legt hij uit waarom dit zo belangrijk is. Drie huidige D66-politici – Gerben-Jan Gerbrandy, Stientje van Veldhoven en Olaf Prinsen – geven vervolgens aan wat er op ‘hun’ respectievelijke niveaus (Europees, nationaal en lokaal) moet gebeuren.

De vraag hoe invulling te geven aan de energievoorziening van de 21e eeuw is in klimatologisch en economisch, maar zeker ook in politiek opzicht urgenter dan ooit te voren. Alhoewel veel mensen (ook politici en bestuurders) beseffen dat er iets niet goed gaat, blijkt het maar lastig om echt stappen te zetten richting een duurzaam energiesysteem. Voor veel mensen is dit thema toch een ver-van-hun-bed-show. Hopelijk brengt deze *Idee* het thema dichterbij huis en draagt zij haar steentje bij om de sociaal-liberale visie op deze wezenlijke vragen verder aan te scherpen.

Annet Aris

Voorzitter redactieraad *Idee*

IN DIT NUMMER

Coen Brummer & Abele Kamminga p. 6

IEDEREEN EEN UITKERING!
IS DAT NU EEN GOED IDEE?

Het basisinkomen is terug van weggeweest in het publieke debat. Buiten allerlei praktische en financiële bezwaren botst dit idee met sociaal-liberale principes. De keuzevrijheid van de één beperkt de keuzevrijheid van de ander.

Wouter Saes p. 11

HET PROBLEEM DAT MINISTERIËLE
VERANTWOORDELIJKHEID HEET

In 2002 trad het tweede kabinet-Kok af omdat het zich moreel verantwoordelijk voelde voor de gebeurtenissen in Srebrenica. Maar was dat nu de beste manier om excuses aan te bieden?

THEMA

DE SLAG OM
DUURZAME ENERGIE p. 15

Rick Bosman & Derk Loorbach p. 16

DE ENERGIETRANSITIE
WORDT EEN SLAGVELD

Chaos, paniek, strijd en onzekerheid kenmerken iedere transitie, ook een duurzame energietransitie. Vanwege de hoge maatschappelijke kosten kunnen we er maar beter vroeger mee beginnen dan later.

In welke wereld willen we eigenlijk leven?

Marcel Wissenburg p. 26

HET PRIMAAT VAN
DE MILIEUETHIEK

Windmolens, zonnepanelen en CO₂-opslag: de duurzame energietransitie lijkt vooral een kwestie van techniek. Een fundamentele denkfout. Het is bij uitstek een ethisch debat, over onze waarden.

Corina Hendriks & Jasper Bongers p. 30

SOCIAAL-LIBERAAL IS GROEN

De sociaal-liberale waarde van vrijheid in verbondenheid leidt onvermijdelijk tot het belang van duurzaamheid. Met onduurzaam gedrag schaden we de vrijheid van anderen, nu en later.

Jasper Blom p. 32

DE GROENE VRIJBLIJVENDHEID
VOORBIJ

Bij het sociaal-liberalisme past wellicht het streven naar duurzaamheid, maar groenen willen harder open, verder lopen en wijzen ook meer de weg richting duurzaamheid.

Jan Terlouw p. 34

TOEKOMSTBEWAKING
ALS PUBLIEKE TAAK EN ZAAK

De staat heeft de macht en de plicht om ervoor te zorgen dat we de aarde niet uitwonen. Een goede liberaal pleit voor een sterke overheid die haar essentiële taken niet verwaarloost.

feiten & cijfers p. 40

DUURZAME ENERGIE

Alexander Rinnooy Kan — Column p. 44

OVER HET LAND
DAT DE WINDMOLEN UITVOND

Olaf Prinsen, Stientje van Veldhoven & Gerben-Jan Gerbrandy p. 46

ENERGIETRANSITIE: LOKAAL,
NATIONAAL ÉN EUROPEES

Samen staan we sterk. Op elk niveau is een sterke overheid nodig, lokaal, nationaal en Europees. Drie D66-politici aan het woord over wat er door wie moet gebeuren.

THEMA—COLUMNS
DE SLAG OM DUURZAME ENERGIE

Dennis van Berkel p. 23

DE STAP NAAR DE RECHTER

Pier Vellinga p. 33

DE STERKE STAAT

Linda Carton, Marieke Oteman, Mark Wiering & Simon Kalf p. 39

DE KRACHT VAN BURGERS

VASTE RUBRIEKEN

Maarten Gehem p. 51

LITERATUUR & FILM
ZICHT OP DE TOEKOMST

Sjoerdje van Heerden p. 52

DE SOCIAAL-LIBERALE WERELD VAN...
MARIETJE SCHAAKE

‘Voor mij zijn er een aantal principes universeel en is de wereld steeds meer verbonden. Daarom moeten we ook steeds meer kijken naar de impact van ons handelen elders.’

Corina Hendriks & Robert van Putten p. 58

EEN BRIEFWISSELING
INDIVIDU VS. GEMEENSCHAP

Volgens Robert van Putten onderschatten sociaal-liberalen het maatschappelijke verlangen naar ‘samen’. Een misvatting van het sociaal-liberalisme, antwoord Corina Hendriks.

Herman Beun p. 63

HEDENDAAGS
SOCIAAL-LIBERALISME
EN ZIJN INSPIRATORS
JÜRGEN HABERMAS

De filosoof en socioloog Jürgen Habermas wordt vaak als linkse denker bestempeld, maar gezien zijn scherpe oog voor de democratische principes in internationale context is ook het sociaal-liberalisme hem zeker schatplichtig.

Robbert Smet p. 69

EEN KIJKJE IN DE CHINESE KEUKEN
DE CHINESE TIJGERJACHT OP
CORRUPTIE BESTUURDERS EN POLITICI

China en corruptie worden vaak in één adem genoemd. De huidige anti-corruptiestrijd van president Xi Jinping is dan ook niet meer dan oude wijn in nieuwe zakken.

Mirjam Noorduijn p. 76

BOEKRECENSIE
DE DERDE INDUSTRIËLE REVOLUTIE

Topeconoom Jeremy Rifkin weet de toekomst zo levendig voor te stellen dat je het gevoel hebt zo zijn Derde industriële revolutie binnen te lopen.

Nieuwe rubriek p. 80

INGEZONDEN BRIEVEN

Iedereen een uitkering! — Is dat nu een goed idee?

Door Coen Brummer en Abele Kamminga

Is dat basisinkomen nu eigenlijk een goed idee of niet? Los van allerlei financiële en praktische bezwaren menen historici *Coen Brummer* en *Abele Kamminga* dat het idee van een basisinkomen botst met liberale principes. De keuzevrijheid van de één beperkt de keuzevrijheid van de ander.

Eén van de meest opvallende ontwikkelingen in het publieke debat is de terugkeer van het basisinkomen. Een vast bedrag voor iedereen, voldoende om van te leven en vrij van verplichtingen. Daklozen, loodgieters, medisch specialisten – allemaal zouden ze 'gratis' geld moeten krijgen. Voorstanders zien in het basisinkomen een panacee voor vrijwel alles. Van armoede en groeiende ongelijkheid tot *burn-outs* en de vermeende afkalvende verzorgingsstaat. Ook onder liberalen klinken af en toe geluiden vóór het basisinkomen. Natuurlijk, het willen uitbannen van armoede is van oudsher een liberaal streven, maar moeten we iedere Nederlander dan maar een uitkering geven – ongeacht inzet en prestatie? Nee.

HET CONCEPT 'BASISINKOMEN' steekt eens in de zoveel tijd de kop op. Na experimenten in de jaren zeventig onderzocht de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in 1985 het basisinkomen als alternatief voor de gangbare sociale voorzieningen. Niet veel later richtte Vlaams politiek filosoof Philippe van Parijs het *Basic Income European Network* op. Een club met ambitie, want

in 2004 werd de organisatie herdoopt tot het *Basic Income Earth Network*. Het basisinkomen bracht het zelfs tot aan de onderhandelingstafel van het Paarse Kok-I, maar haalde het regeerakkoord niet. ■ Tegenwoordig pleit journalist en 'utopist' Rutger Bregman onvermoeibaar voor het basisinkomen, bijvoorbeeld in *Gratis geld voor iedereen*. ■ Zonder resultaat blijft het niet. Steeds meer gemeenten zien wel wat in een basisinkomen, al gaat het meestal om experimenten waarin bijstandsgerechtigden aan minder regels en voorwaarden hoeven te voldoen.

Waarom flirten academici, politici en opiniemakers om de zoveel tijd met het basisinkomen? Voorstanders wijzen op experimenten met gunstige uitkomsten. Vaak gaat het om experimenten in ontwikkelingslanden, waardoor ze nauwelijks iets zeggen over de Westerse wereld. ■ Voorstanders beroepen zich daarom vaak op het *Mincome program* ■, een Canadees onderzoek dat midden jaren zeventig werd uitgevoerd. Een kleine gemeenschap ontving vier jaar lang een basisinkomen, met positieve resultaten als lagere zorgkosten en een relatief kleine terugval in de arbeidsparticipatie. Toch zegt ook dit experiment weinig over het nut van het basisinkomen voor een heel land, veertig jaar later. In de eerste plaats omdat er eigenlijk geen sprake was van een basisinkomen. Alleen families zonder andere inkomsten kregen 60% van het Canadese sociale minimum. Voor elke dollar die extra werd verdiend, ging 50 cent van het basisinkomen af. Wie gingen er in dit experiment op vooruit? Vooral mensen die eerst niet in aanmerking kwamen voor *welfare*: ouderen, werkende armen en werkloze alleenstaande mannen. Maar belangrijker is de economische context. De gemeenschap was sterk gericht op landbouw. Ziekte, economische tegenslag of een slechte oogst betekenden een financiële ramp. *Mincome* gaf basale inkomenszekerheid, onafhankelijk van fluctuerende prijzen of slecht weer.

Ook zegt het experiment niets over de betaalbaarheid. De landelijke overheid financierde driekwart van het project. Bewijs dat een stelsel als dit zichzelf kan bedruipen is er dus niet. En zo ontbreekt ook informatie over de effecten op werkgelegenheid, lonen, arbeidsparticipatie, huizenprijzen of belastingheffing. Het enige dat dit soort experimenten aantoonde is dat mensen aan de onderkant

■ Zie C. Brummer (2015). *Vuile Handen; Michael Ignatieff en andere politieke denkers over de strijd tussen ideeën en macht*. Amsterdam: Elsevier. p 135 – 144.

■ R. Bregman (2014). *Gratis geld voor iedereen; en nog vijf grote ideeën die de wereld kunnen veranderen*. Amsterdam: Uitgeverij de Correspondent.

■ Zie *Tegenlicht* (VPRO) op <http://tegenlicht.vpro.nl/nieuws/2014/september/gratis-geld-wereldwijd.html>

■ Evelyn L. Forget (2011). *The Town with No Poverty — Using Health Administration Data to Revisit Outcomes of a Canadian Guaranteed Annual Income Field Experiment*, Februari 2011, University of Manitoba (PDF).

van de samenleving gebaat zijn bij een degelijke financiële basis. Ze zijn gezonder en gaan langer naar school. Goed om te weten, maar geen argument voor een basisinkomen voor iedereen.

WAT KOST DAT EIGENLIJK, zo'n basisinkomen?

VPRO's *Tegenlicht* zette enkele berekeningen op een rij. In Bregmans scenario lopen de kosten op tot 135 miljard euro. En, let op, dit is ná aftrek van alle eventuele baten. De kosten van andere scenario's (lagere bedragen, gelimiteerd aantal ontvangers) worden becijferd op ongeveer 30 miljard euro. ■ Ter vergelijking: op dit moment geven we 77 miljard euro uit aan *alles* dat met sociale zaken en werkgelegenheid te maken heeft.

Een studie uit 2015 van het Centraal Plan Bureau keek naar de effecten van het basisinkomen op de participatie. ■ Het basisinkomen bedroeg in dit geval 50% van het sociaal minimum en uitkeringsgerechtigden gingen er netto niet op voor- of achteruit. De resultaten zijn dramatisch: de arbeidsparticipatie van vrouwen met kinderen daalde met bijna 18%. De totale arbeidsparticipatie daalde met 5%. De kosten vielen zo hoog uit, dat ter compensatie een vlaktaks van 56.6% zou moeten worden ingevoerd en de arbeidskorting zou moeten worden afgeschaft. Het resultaat? Een forse lastenverzwaring, die vooral de lagere inkomens raakt. ■ Het laat zich raden waar de dalende participatie met name effect zal hebben. De gemiddelde journalist of kunstenaar werkt vast door, maar de minder gewilde banen – vuilnisman, schoonmaakster – zullen nauwelijks nog vervuld worden. Voorstanders zullen beargumenteren dat deze beroepen dan maar beter betaald moeten worden. Maar zij gaan voorbij aan het feit dat de loonkosten waarschijnlijk fors stijgen. Mensen krijgen al een vast basisbedrag, dus het werken loont minder. Door stijgende loonkosten is het voor werkgevers minder aantrekkelijk mensen in dienst te nemen. Ook kan de exportpositie verslechteren omdat productie duurder wordt. Tel daarbij op dat salarissen zwaarder belast worden om al die basisinkomens te betalen. Het is dus volstrekt onzeker wat de invoering van een basisinkomen doet met de loonkosten, de arbeidsmarkt, de prijzen en de Nederlandse concurrentiepositie. Laat staan dat dit getest kan worden in een experiment.

Eén van de aantrekkelijkste kanten van het basisinkomen is dat het een einde zou kunnen maken aan het onnodig rondpompen van geld. Toeslagen, uitkeringen, allemaal worden ze vervangen door een *one size fits all*-uitkering. Eenvoudig en overzichtelijk. Maar komt het basisinkomen deze belofte in praktijk na? Een onvoorwaardelijk basisinkomen, hoog genoeg om van te leven, is onbetaalbaar. Maar een basisinkomen onder het sociaal minimum zal simpelweg onvoldoende zijn voor ouderen, werklozen, gehandicapten, en andere kwetsbare groepen. Waardoor overheden zich verplicht zullen voelen het basisinkomen aan te vullen. Waardoor nieuwe regelingen nodig zullen zijn. Die weer voor meer bureaucratie zullen zorgen. De kans lijkt dus klein dat een basisinkomen daadwerkelijk doet wat het belooft. Daarbij worden de uitvoeringskosten van ons stelsel van sociale zekerheid nogal eens overschat. De totale uitvoeringskosten rond alles dat met werk en inkomen te maken heeft bedragen om en nabij de 4 miljard euro per jaar. Dat is zo'n 235 euro per Nederlander. Dit valt in het niet bij het bedrag dat nodig is om iedereen een basisinkomen te geven.

EEN WEINIG PRAGMATISCHE exercitie dus, zo'n basisinkomen. Maar de principiële bezwaren tegen een basisinkomen zijn zo mogelijk nog groter. Zeker voor liberalen. Dit begint natuurlijk bij de fundamentele vraag of mensen in beginsel verantwoordelijk zijn voor hun eigen leven of dat die verantwoordelijkheid bij de overheid ligt. Maar er is meer. De kern van de liberale politieke filosofie is het streven naar individuele vrijheid. Natuurlijk kan overheidsingrijpen de vrijheid van het individu onder bepaalde omstandigheden bevorderen, en klassiek-liberalen en sociaal-liberalen verschillen van mening over dit 'positieve' vrijheidsbegrip. Toch vinden de verschillende liberalen elkaar in een aantal principes, die moeilijk verenigbaar zijn met een basisinkomen. In de eerste plaats het principe dat de *noodzakelijkheid* van overheidsingrijpen moet worden aangetoond. Een overheid ontleent haar bestaansrecht aan het feit dat zij diensten levert die mensen alleen of onderling niet kunnen organiseren. Beargumenteerd moet dus worden *waarom* de overheid zich bemoeit met mensen. Een basisinkomen beoogt het tegenovergestelde. De overheid

‘Keuzevrijheid door een basisinkomen klinkt sympathiek, maar vergeten wordt dat de vrijheid van degene die kiest voor onbetaalde arbeid 100% gefinancierd wordt door degenen die wel werken’

■ Zie *Tegenlicht* (VPRO) Zes rekenmodellen, <http://tegenlicht.vpro.nl/nieuws/2014/september/rekenmodellen.html>

■ CPB (2015). *De effectiviteit van fiscaal participatiebeleid*, p. 10.

■ Zo betoogde Bas Jacobs al eens eerder, in: Bas Jacobs, *De onwenselijkheid van de vlaktaks en het basisinkomen*, *Follow the money*, <http://www.ftm.nl/column/de-onwenselijkheid-van-de-vlaktaks-en-het-basisinkomen/>, maart 2014

grijpt in, ongeacht de vraag of dit noodzakelijk is. Denk bijvoorbeeld aan hogere inkomens die een basisinkomen krijgen uit algemene middelen, terwijl hier geen enkele noodzaak toe is. Een tweede principe is dat inzet en prestatie beloond moeten worden. Daarom is het belangrijk dat ‘niet-kunners’ ondersteund worden met een sociaal vangnet, maar ‘niet-willers’ geprikkeld worden om te werken. Wie onderdeel is van de samenleving moet daar ook een bijdrage aan leveren – dat is rechtvaardig. Een basisinkomen zet dit principe op zijn kop en biedt rechten zonder plichten: iemand die geen bijdrage levert, krijgt wel een deel van wat anderen tot stand brachten dankzij individuele inzet, ambitie en talent. Dit ondermijnt het draagvlak voor de sociale zekerheid. Met een basisinkomen geeft de overheid mensen de keuze om wel, minder of niet te gaan werken, waardoor mensen die wel werken er eenvoudig van overtuigd raken dat anderen vooral profiteren van hun inspanningen. Een derde principe is het recht op keuzevrijheid en de overtuiging dat de vrijheid van de één de vrijheid van de ander zo min mogelijk moet inperken. De forse lastenverzwaring die nodig is om het basisinkomen te betalen is een drastische en onnodige inperking van deze keuzevrijheid die vooral werkenden raakt. Alleen zij kunnen de hogere belastingen betalen die nodig zijn om iedereen een basisinkomen te geven. Over een groter deel van hun inkomen hebben zij zo minder te zeggen. Voorstanders willen nog wel eens beargumenteren dat juist een basisinkomen zorgt voor keuzevrijheid. Mensen zouden dan zelf kunnen kiezen voor betaald werk, vrijwilligerswerk of zorg voor hun omgeving. Dat klinkt sympathiek, maar vergeten wordt dat de keuzevrijheid

van degene die kiest voor onbetaalde arbeid 100% gefinancierd wordt door degenen die wel werken. De keuzevrijheid van de één beperkt dus de keuzevrijheid van de ander.

IS ER DAN NIETS SYMPATHIEKS te zeggen over het utopische idee van een basisinkomen? Jawel, het basisinkomen is een interessant gedachte-experiment. En de problemen die het beoogt op te lossen zijn reëel. Denk aan de hoeveelheid talent die nu onbenut blijft omdat mensen vastzitten in banen en hypotheeken. Financiële zekerheid kan risicomijdende mensen net het duwtje geven waardoor ze kansen grijpen, ondernemerschap tonen en ongebaande paden betreden. Ook is het interessant om te zien wat er gebeurt als mensen in de huidige bijstand meer kunnen werken met behoud van uitkering. Of welke gevolgen het hebben van een financiële basis heeft op de gezondheid van mensen. Toch lijkt het basisinkomen niet het juiste middel deze doelen te bereiken. Een volledig basisinkomen is financieel onhaalbaar, een beperkt basisinkomen onhoudbaar, en ieder basisinkomen kent principiële bezwaren. Een hervorming van ons systeem van sociale zekerheid is noodzakelijk, maar daarin zou vooral aandacht moeten zijn voor prikkels die de participatie verhogen, de kosten verlagen en het systeem vereenvoudigen. Alleen zo komen mensen sneller aan het werk. De resultaten van experimenten in de sociale zekerheid kunnen hieraan bijdragen. Maar de uitkomst moet een stelsel zijn waarin vrijheid, rechtvaardigheid en solidariteit in balans zijn. Het onvoorwaardelijke basisinkomen – een uitkering voor iedereen – realiseert dit in ieder geval niet. ■

Abele Kamminga en Coen Brummer zijn historici.

‘Wie onderdeel is van de samenleving moet daar ook een bijdrage aan leveren – dat is rechtvaardig. Een basisinkomen zet dit principe op zijn kop en biedt rechten zonder plichten’

Op 5 maart jongstleden werd bekend dat Thom Karremans niet strafrechtelijk vervolgd zal worden voor medeplichtigheid aan de genocide in Srebrenica. Hiermee komt voorlopig een einde aan een lange tijd van speculaties over de aansprakelijkheid van Karremans. Blijft over: het kabinet-Kok dat in 2002 aftrad omdat het zich *moreel* verantwoordelijk voelde. Maar was dat nu de beste manier om excuses aan te bieden?

Door Wouter Saes

HET WAS EEN BIJZONDERE DAG, 16 april 2002, toen het tweede kabinet-Kok haar ontslag aanbood naar aanleiding van het uitgekomen NIOD-rapport over de genocide in Srebrenica in 1995. Het was de eerste keer in de geschiedenis van de Nederlandse politiek dat een kabinet openlijk verantwoordelijkheid nam voor iets dat vóór haar regeerperiode had plaatsgevonden. Het kabinet achtte zich namelijk *moreel* verantwoordelijk. Maar hoe werkt dit eigenlijk? En is het wel rechtvaardig? Want kun je een kabinet iets aanrekenen waartoe een eerder kabinet heeft besloten?

IN HET STAAT EN BESTUURSRECHT is veel discussie over precieze plek van deze ‘ministeriële verantwoordelijkheid’. Deze verantwoordelijkheid bestaat sinds 1848 en houdt in dat ministers, alleen of gezamenlijk, verantwoording schuldig zijn over hun handelen aan het parlement (overigens ook voor het handelen van de Koning). Normaliter wordt bij het toekennen van ministeriële verantwoordelijkheid gekeken naar de *causale* verantwoordelijkheid van bewindspersonen. Dit betekent simpelweg dat de stappen in het besluitvormingsproces worden nagelopen en gekeken wordt wie op welk moment een bepaald besluit heeft genomen. Op die manier dient een minister dan ook *persoonlijk* verantwoordelijkheid af te leggen aan het parlement. Ministeriële verantwoordelijkheid gaat hierbij om het uitleggen, motiveren en verdedigen van gevoerd beleid. De conclusies die daar vervolgens aan verbonden worden – of het parlement nog wel of geen vertrouwen heeft in de bewindspersoon – zijn politieke conclusies; het wegsturen van een falende minister is een politieke keuze en niet zozeer een ongeschreven regel die gekoppeld is aan het idee van ministeriële verantwoordelijkheid.

De casus Srebrenica is in dit opzicht uniek. Het kabinet achtte zichzelf namelijk *moreel* verantwoordelijk voor de gebeurtenissen, ondanks dat het de causale verantwoordelijkheid niet droeg. Het kabinet achtte het, zo was de redenatie, onbelangrijk wie het ambt invult omdat het ambt *an sich* verantwoordelijk is voor de gevolgen van beleid. Tegelijkertijd vond het kabinet dat die ambtsgebondenheid van ministeriële verantwoordelijkheid niet zó ver ging dat het zelf ook de causale verantwoordelijkheid droeg. Dit was ook een van de redenen waarom er nooit een plenair debat is geweest over de verantwoording van het kabinet over haar handelen ten tijde van Srebrenica. Er is, met andere woorden, alleen een morele maar nooit causale en politieke verantwoordelijkheid afgelegd. Het nemen van morele verantwoordelijkheid was een charmante manier van het kabinet-Kok om te erkennen dat ‘Nederland als staat’ zich wel degelijk verantwoordelijk achtte voor de gebeurtenissen in Srebrenica. De vraag is of het echter of we dit van toekomstige kabinetten ook zomaar kunnen verwachten. En of dit wenselijk is. Het koppelen van ministeriële verantwoordelijkheid aan het ambt kan namelijk verstrekkende consequenties hebben voor het ambt en de ambtsdrager. Ambtsdragers worden dan genoodzaakt om politieke en morele verantwoordelijkheid te nemen terwijl ze geen invloed hebben gehad op de gemaakte beslissingen van de voorgangers in hun ambt. Hierdoor zal een minister een enorm risico moeten nemen wanneer hij of zij het ministersambt aanvaardt. Het is op dat moment voor hem of haar namelijk compleet onbekend of er, en zo ja welke, spreekwoordelijke lijken uit de kast komen waar verantwoordelijkheid voor genomen moet worden op het moment dat hij of zij het ambt aanvaardt.

IS DIT DAN NIET gewoon het risico van het vak? Je zou ministeriële verantwoordelijkheid kunnen scharen onder de *Self-Chosen Responsibility of the Politician*, zoals Hans Jonas die heeft geformuleerd (1979, p.180). Deze vorm van verantwoordelijkheid omvat het idee dat politici zelf kiezen om verantwoordelijkheid te nemen voor bepaalde beslissingen, zonder dat ze daar ook altijd invloed op hebben gehad. Maar kan deze ‘zelfverkozen’ verantwoordelijkheid ook worden gekoppeld aan het

■ In werkelijkheid hadden twee ministers van het kabinet-Kok ook zitting in het kabinet dat de beslissingen rondom Srebrenica heeft genomen. Echter, dat doet niets af aan het theoretische probleem dat ik in dit artikel schets.

ambt, zoals het kabinet-Kok dat bijvoorbeeld deed? Hoewel het opeisen van de morele verantwoordelijkheid heel verheven en ‘zelfverkozen’ leek, zijn de consequenties ervan verre van vrijwillig. Deze vorm van ministeriële verantwoordelijkheid gaat er namelijk van uit dat iemand zelf kiest om het ambt van minister op zich te nemen en hiermee ook morele verantwoordelijkheid over alles wat er in het verleden mogelijk fout is gegaan op zich neemt. Echter, dit kunnen en mogen we niet van een persoon verwachten omdat iemand in een dergelijk geval gewoon geen weet heeft ‘waarvoor hij tekent’. Het woord ‘zelfverkozen’ impliceert wel enig besef en bewustzijn van wat er gaande is.

‘Het kabinet-Kok achtte het onbelangrijk wie het ambt invult omdat het ambt an sich verantwoordelijk is voor de gevolgen van beleid’

Er kan ook voor gekozen worden om ministers als persoon (moreel) verantwoordelijk te maken voor gevoerd beleid, zelfs wanneer zij geen ambtsdrager meer zijn. Wanneer men een ambt namelijk aanvaart en weet heeft van de morele verantwoordelijkheid die men draagt over de besluiten die hij of zij neemt, heeft men de mogelijkheid deze morele verantwoordelijkheid in overweging te nemen en deze vrijwillig op zich te nemen. Hierdoor is het probleem van ‘niet weten waarvoor je tekent’ niet van toepassing en wordt tevens recht gedaan aan de verlangens die leven binnen iedere maatschappij om de verantwoordelijkheid voor genomen beslissingen en begane daden toe te kennen. Deze verlangens gaan voor- namelijk over een gevoel van rechtvaardigheid en houden zich niet zozeer bezig met de vraag welke soort verantwoordelijkheid nu precies genomen dient te worden. Gekeken naar de casus had dus niet het kabinet-Kok, maar het kabinet-Lubbers 3 morele verantwoordelijkheid voor Srebrenica moeten nemen.

MORELE VERANTWOORDELIJKHEID voor ambtsdragers, zelfs wanneer deze geen ambtsdrager meer zijn, biedt een oplossing voor de problemen rondom ministeriële verantwoordelijkheid na ontslag. Ook deze oplossing is echter niet zonder haken en ogen. Zo is het de vraag in hoeverre deze verantwoordelijkheid moet gelden en hoe deze morele verantwoordelijkheid ingevuld dient te worden. Is een ambtsdrager ook moreel verantwoordelijk voor beslissingen uit het verleden, die zijn genomen door toenmalige ambtenaren? En wat zijn de gevolgen van het nemen van morele verantwoordelijkheid? Bij de morele verantwoordelijkheid van ambtsdragers die nog in het ambt zitten, is dit ter beoordeling aan het parlement. Maar is het gerechtvaardigd om het parlement ook te laten oordelen over ambtsdragers die het ambt niet meer uitoefenen? Of moet het toenmalige parlement daar over oordelen? De publieke opinie misschien? Hoewel dit vragen zijn waar nog een antwoord op gevonden zal moeten worden, zijn deze vragen praktisch van aard en niet theoretisch. Dit maakt morele verantwoordelijkheid een veelbelovende oplossing voor het probleem rondom ministeriële verantwoordelijkheid voor zaken die buiten de ambtstermijn vallen. ■

Wouter Saes is politicoloog en spreker voor de Van Mierlo Stichting.

Literatuur

Jonas, H. (1979:1993). *Das Princip Verantwortung, Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Miller, D. (2007). *National responsibility and global justice*. Oxford: Oxford University Press.

De slag om duurzame energie

De *energiewende* is niet slechts een technisch vraagstuk, maar vooral ook een politieke. Hoe willen we dat de wereld van morgen er uit ziet? Welke horden moeten worden genomen, en wie lopen er voorop?

De energie — transitie wordt een slagveld

Een duurzame energietransitie brengt politieke strijd, destabilisatie en onzekerheid met zich mee.

En hoe langer we treuzelen, hoe hoger de maatschappelijke kosten.

Door Rick Bosman en Derk Loorbach

Beeld / Herman Wouters

IN NEDERLAND WORDT al jaren gesproken over de energietransitie. De nuchtere constatering is echter dat Nederland in 2015 hopeloos achterloopt. Feitelijk, in termen van het aandeel duurzame energie: op dit moment een magere 4%, waarmee we plaats 25 van de 27 EU-lidstaten innemen. Maar ook qua beleidsambitie: het energieakkoord zet in op 16% duurzame energie in 2023, ruim onder de Europese doelstellingen. Onze conclusie is dan ook dat in Nederland de energietransitie nog moet beginnen. Maar ook, op basis van ervaringen in het buitenland en uit de transitiewetenschappen, dat deze vroeger of later toch zal komen. En dat dit strijd, destabilisatie en onzekerheid met zich meebrengt.

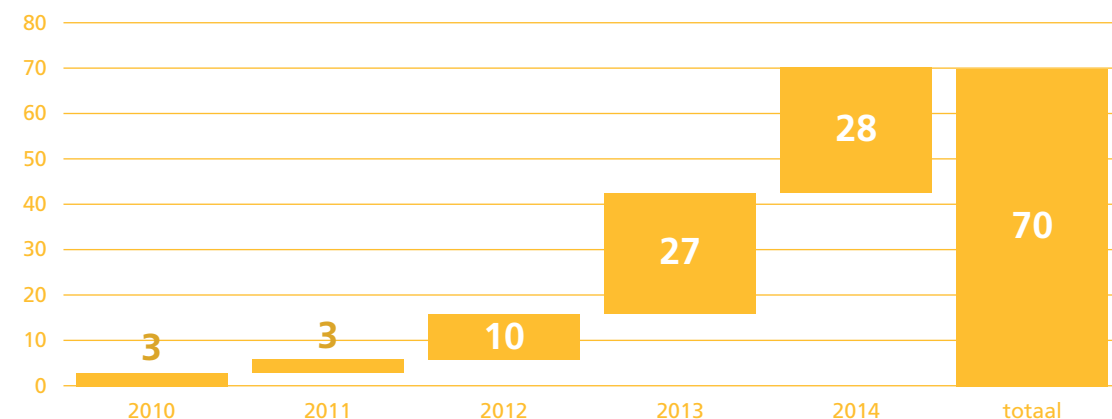
‘Als we goed naar de signalen kijken, zien we dat het onvermijdelijk is dat we ook in Nederland met chaos, verrassingen, doorbraken en spanningen te maken gaan krijgen’

EEN TRANSITIE IS een fundamentele verandering in een regime: in de dominante cultuur, structuur en werkwijzen die in de loop van decennia zijn ontstaan in maatschappelijke systemen. Het maatschappelijk voordeel dat dergelijke regimes bieden – stabiliteit, investeringszekerheid, voorspelbaarheid – wordt na verloop van tijd een nadeel. In de context van een veranderende samenleving met andere wensen en behoeften, en opkomende (technologische en maatschappelijke) alternatieven vormt de efficiënte geoptimaliseerde organisatie van die regimes een natuurlijke barrière. Er hangen immers zoveel belangen, investeringen, routines en bestaande regels mee samen dat een fundamentele systeemverandering bedreigend is. Het huidige energie-regime – met bestaande energiebedrijven, het energiebeleid, de infrastructuur – is volledig gebaseerd op fossiel, centraal en optimalisatie. Wat nodig is, is een transitie naar een duurzaam, flexibel en betaalbaar systeem. Een transitie bovendien zonder een blauwdruk of stappenplan, die ontstaat door de combinatie van sociale innovatie, maatschappelijke druk en institutionele disruptie. De strijd met het bestaande regime zal gestreden worden op vele fronten: rond de financiële steun voor fossiele grootgebruikers, fossiele reserves op de balans van oliebedrijven, het recht op (het verhandelen van) eigen energie, toegang tot infrastructuur, de marktpositie van energiebedrijven, de regelgeving in de bouw en het uitfasen van kolen en olie.

Deze strijd begint in Nederland geleidelijk van de grond te komen. In Groningen leidt het maatschappelijk oproer tot herbezinning en de roep om een strategie om van het gas af te komen. Gemeenten hebben met hun verzet tegen schaliegas voorlopig succes en zelfs proefboringen blijven uit. Actiegroep Urgenda klaagt met haar klimaatzaak de Nederlandse staat aan, omdat ze te weinig zou doen om klimaatverandering tegen te gaan. De zogeheten fossielvrijbeweging roept op haar beurt universiteiten, kerken, overheden en pensioenfondsen op om hun investeringen uit fossiele energie te trekken. Onder hun druk hebben intussen honderden investeerders, waaronder de Kerk van Zweden, de Universiteit van Oxford en het Noorse pensioenfonds KLP miljarden uit fossiel getrokken. Pikant detail: ook de nazaten van

Sluiting kolen- en gasgestookte centrales
2010–2014, in gigawatt

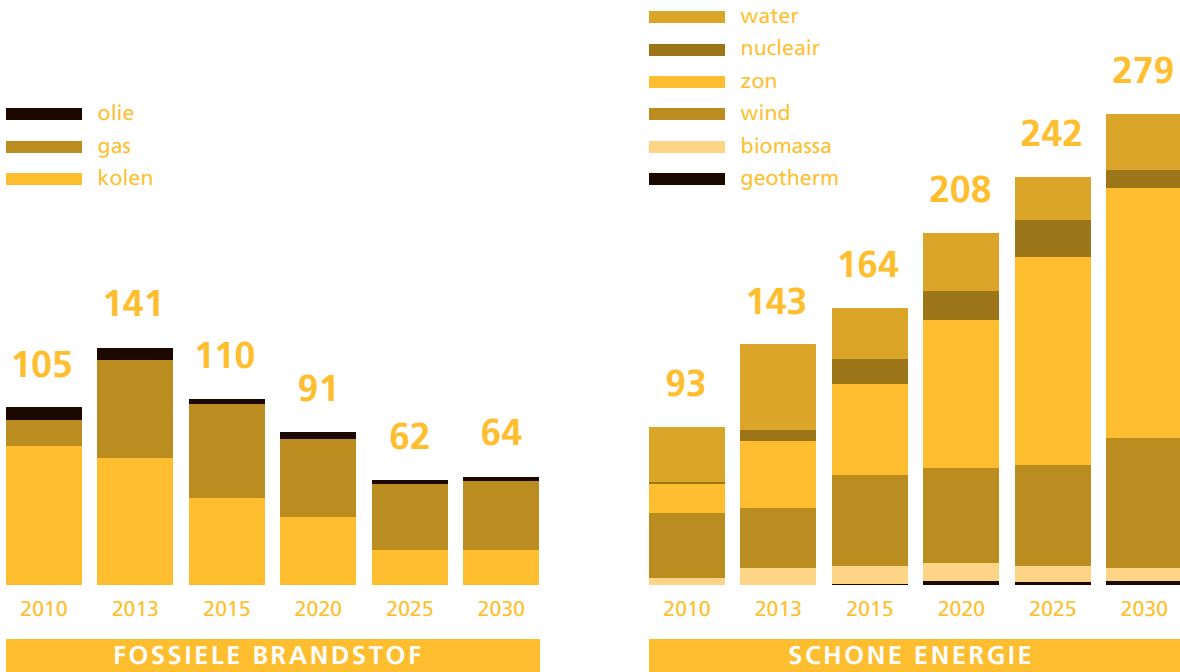
de grondlegger van de Amerikaanse olie-industrie, de Rockefellers, hebben zich bij de beweging aangesloten en bijna een miljard aan oliedollars gedivesteed. Ook in Nederland is de beweging actief en heeft ze onder meer 10.000 handtekeningen opgehaald om pensioenfonds ABP te bewegen fossielvrij te worden. De fossiele industrie reageert vooralsnog vrij laconiek op de beweging. Zo stelde Shell-CEO Ben van Beurden onlangs in *de Volkskrant* dat er waarschijnlijk wat minder kerken en universiteiten in het bedrijf zullen investeren, maar dat daar wel andere, minder maatschappelijk betrokken investeerders voor terug zullen komen.

NIET ALLEEN MAATSCHAPPELIJKE bewegingen zetten het fossiele energiesysteem onder druk. Financiële problemen leiden tot een golf aan sluitingen van fossiele energiecentrales. Een recente studie van investeringsbank UBS laat zien dat Europese energiebedrijven in de afgelopen vijf jaar meer dan 70 gigawatt aan kolen- en gasgestookte centrales hebben moeten sluiten en UBS verwacht dat in de komende twee jaar nog 24 GW uit gebruik wordt genomen (zie bovenstaande figuur). Daarnaast doen geopolitieke spanningen een duid in het zakje. Zo vragen steeds meer mensen zich na de Russische inval in Oekraïne hardop af of het wel zo verstandig was van de Nederlandse overheid en gasindustrie om met Russische olie- en gasmagnaten in zee te gaan. En nu het gasgebouw letterlijk op haar Groningse grondvesten beeft, lijkt bij de Nederlandse gasindustrie de paniek echt toe te slaan.

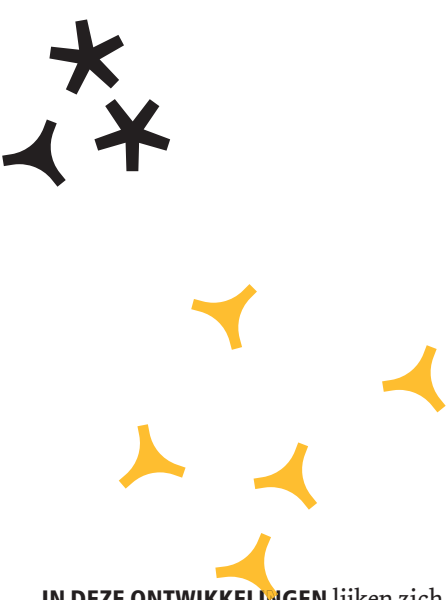

IN DIE PANIEK ontstaat ruimte voor nieuwe oplossingsrichtingen en worden alternatieven steeds aantrekkelijker. Zon- en windenergie zijn op steeds meer plekken concurrerend met fossiele alternatieven. Een proces dat alleen maar zal doorzetten omdat nieuwe technologieën nog in de leercurve zitten. Onlangs gepubliceerde cijfers laten zien dat in 2013 wereldwijd voor het eerst meer hernieuwbare dan fossiele energiecapaciteit is geïnstalleerd (zie onderstaande figuur). Ook het feit dat gigabedrijven als Google en IKEA zich voor hernieuwbare energie interesseren is een teken aan de wand. Zo rust IKEA al haar filialen uit met zonne-energie en verkoopt ze intussen naast haar welbekende billykasten ook setjes zonnepanelen die klanten, naar goed IKEA-gebruik, zelf op het dak kunnen schroeven. Vanuit de bouwsector zijn grootschalige initiatieven gaande zoals de ‘Nul-op-de-meter-woningen’ om de gebouwde omgeving energieneutraal of zelfs -leverend te maken.

Het begin van het einde van fossiele energie
2010 – voorspelling toekomst, in gigawatt

Bron: Bloomberg New Energy Finance (2015)

IN DEZE ONTWIKKELINGEN lijken zich twee paden af te tekenen waarlangs wordt getracht de energietransitie te laten lopen: centraal duurzaam en energiedemocratie.

1. Centraal duurzaam

Onder het mom van *efficiency* en schaalvoordelen wordt ingezet op grootschalige oplossingen, zoals het afvangen en opslaan van CO2 uit kolen centrales (CCS), offshore windparken, biomassa-bijstook in kolencentrales en zonneparken in de Sahara waarvan de stroom met enorme leidingen naar Europa wordt getransporteerd. Vaak zijn het dezelfde partijen die actief zijn in het traditionele energiesysteem die dergelijke oplossingen propagieren. Deze passen namelijk relatief goed binnen de bestaande cultuur, structuren en machtsposities. Behalve het vervangen van de bronnen en organiseren van wat opslag kan het bestaande energiesysteem grotendeels intact blijven en houden de poppetjes van nu de touwtjes in handen.

‘Conflict laat zien dat er alternatieve oplossingsrichtingen zijn, genereert aandacht, en dwingt publiek en politiek tot keuzes’

2. Energiedemocratie

Dit pad vormt een radicale breuk met het bestaande energiesysteem. Burgers en ondernemers organiseren zich lokaal, vaak in coöperatief verband en nemen het heft in eigen hand. Gezamenlijk investeren zij in zonnepanelen op het dak van het wijkcentrum, gymzaal of school of een windmolen aan de rand van het dorp. Met behulp van *smart grids* en lokale opslag kan het energiesysteem veel decentraler worden georganiseerd. Steeds meer regio’s worden zelfvoorzienend, vaak gedreven door de wens om minder afhankelijk te zijn van ‘winstbeluste multinationals’ en ‘discutabele regimes’ (lees: Putin).

Hoewel dit tweede pad in Nederland nog relatief marginaal is, zien we het sterker terug in landen waar de energietransitie sneller gaat. In Duitsland levert hernieuwbare energie intussen 27% van de stroom. Meer dan de helft van de hernieuwbare opwekcapaciteit is daar in handen van burgers, boeren en coöperaties, tegen 5% van ‘de grote vier’, E.ON, RWE (moederbedrijf van Essent), Vattenfall (moederbedrijf van Nuon) en ENBW. Dit leidt tot een aardverschuiving, zeg maar gerust een machtswisseling, in energieland. De komst van nieuwe spelers en businessmodellen zet de gevestigde orde onder druk om sneller te verduurzamen. Conflict laat zien dat er alternatieve oplossingsrichtingen zijn, genereert aandacht, en dwingt publiek en politiek tot keuzes.

IN NEDERLAND STRIJKEN we vooralsnog de plooi- en liever glad in de polder – bijvoorbeeld met een SER Energieakkoord voor Duurzame Groei. Onze poldercultuur is zeer effectief in het maskeren van fundamentele verschillen van inzicht en verkleint daarmee de kans op radicale doorbraken. Een bepalende factor hierin is een grote en invloedrijke fossiele energiesector, waar ook de overheidsbegroting voor een aanzienlijk deel van afhankelijk is. Evenals een energie-intensieve industrie die graag zo goedkoop mogelijke energie wil en duurzame oplossingen nog als kostbaar ziet. De verwevenheid van de fossiele, ambtelijke en politieke elite speelt een cruciale rol. Voor echte doorbraken zou de Nederlandse overheid gericht transitiebeleid moeten gaan voeren om ons land voor te bereiden op een toekomst die veel minder fossiel zal zijn. Onze ervaring leert dat het Ministerie van Economische Zaken en dat van Financiën hierin de grote remmers zijn. Hun manier van denken, de bestaande belangen en routines en de focus op meetbare doelen en technische innovatie vormt de grootste blokkade voor het realiseren van een gewenste transitie. Daarom pleiten wij ervoor om het duurzame energiebeleid onder te brengen bij een ander departement of een Ministerie van Transitie op te richten dat zich in eerste instantie op de energietransitie zou moeten richten. Ook hier speelt Duitsland een voorbeeldrol: waar op een gegeven moment het Duitse Ministerie voor Economie wel het

Ministerie voor Oude Energie leek, ontpopte het Ministerie van Milieu zich als voorvechter van nieuwe energie. Als de generaals van het eerder geschetste strijdtoneel vochten zij elkaar meer dan tien jaar voortdurend de tent uit. In de hoop het strijdgewoel te sussen werden de energietaken van beide ministeries in 2013 weer samengevoegd onder het Ministerie van Economie (en Energie). De aankondiging van energiereus E.on eind vorig jaar dat het bedrijf zich zal splitsen in een fossiel en een duurzaam deel, omdat beide niet meer onder één dak te verenigen waren, laat zien dat die strijd nu ook de *board rooms* heeft bereikt. Als we goed naar de signalen kijken, zien we dat het onvermijdelijk is dat we ook in Nederland met dergelijke chaos, verrassingen, doorbraken en spanningen te maken gaan krijgen. In plaats van het zo lang mogelijk uitstellen van een noodzakelijke, onvermijdelijke en beloftevolle energietransitie, zouden we deze strijd moeten aangaan. We zullen van het gas af moeten, we zullen maatschappelijk het uitfasen van (de nieuwe) kolencentrales moeten agenderen, we zullen belastingvoordelen voor fossiel af moeten bouwen en duurzame energie in bouw, mobiliteit en industrie gaan verplichten. Tot slot zal het huwelijk van de Nederlandse overheid met de fossielen Shell, GasUnie en GasTerra ontbonden moeten worden. Als we hier nu niet strategisch de strijd over aangaan, dan overkomt het ons vroeger of later, met alle maatschappelijke schade van dien.

Rick Bosman (@r_bosman) is PhD-onderzoeker aan het *Dutch Research Institute for Transitions* (DRIFT). Zijn onderzoek richt zich op de energietransitie en specifiek de destabilisatie van het fossiele energieregime.

Derk Loorbach (@drk75) is professor socio-economische transitie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en directeur van DRIFT.

De slag om duurzame energie

De stap naar de rechter

Actiegroep Urgenda heeft zich, samen met zo'n 900 burgers, tot de Nederlandse rechter gewend in een poging de overheid te dwingen tot het nemen van maatregelen tegen klimaatverandering. Is dit een eerste stap in de richting van duurzame grondrechten?

In de 19de en 20ste eeuw richtte de strijd voor fundamentele grondrechten zich voornamelijk op het bereiken van vrijheid en sociale zekerheid voor alle individuen – eerst tegen onderdrukking, later tegen vooral armoede en slechte leefomstandigheden. In de 21ste eeuw voeren we (ook) een andere strijd: grondrechten, zowel de klassieke als de sociale, *kunnen* alleen genoten worden in een klimaat waarin mensen niet bedreigd worden door extreme hittegolven, jarenlange droogtes die tot mislukte oogsten en voedseltekorten leiden, en overstromingen waardoor huis en haard worden weggevaagd.

In de 21ste eeuw realiseren wij ons ten volle dat we mensen de mogelijkheid ontnemen om zich te ontplooiën, om keuzes te kunnen maken en een vrij leven te kunnen leven wanneer ons klimaat en onze ecosystemen ernstig worden ontwricht. De transitie naar een nieuw energiesysteem heeft daarmee een diepe morele lading. Het uitblijven van deze transitie kan onnoemelijk veel menselijk lijden tot gevolg hebben. Dit besef lijkt 'de politiek' nog niet te zijn binnengedrongen. Niets wijst erop dat er actie wordt ondernomen om gevaarlijke vormen van klimaatverandering te voorkomen. Vandaar onze rechtszaak tegen de Nederlandse staat.

De fundamentele rechten waar Urgenda en haar mede-eisers zich op beroepen zijn dezelfde als waar in de 19de en de 20ste eeuw voor is gestreden: het recht op leven, op gezondheid, op toegang tot water en voedsel, het recht op zelfbeschikking, het kunnen voorzien in eigen levensonderhoud en het recht vrij te zijn van gezondheidsbedreigende milieuschade. Het verschil tussen de strijd om de erkenning van deze fundamentele rechten in de 19de en 20ste eeuw en de rechtszaak van Urgenda ligt hierin besloten: destijds ging het om het onrecht dat was, nu gaat het om het onrecht dat onvermijdelijk komt. We proberen hiermee vorm te geven aan duurzame grondrechten van de 21ste eeuw. Duurzaam in de zin dat er aan onze fundamentele grondrechten geen houdbaarheidsdatum zou mogen zitten. Een duurzaam grondrecht vormt de waarborg dat de fundamentele rechten die in het heden beschermd worden, ook in de toekomst nog genoten kunnen worden. Zowel door huidige als toekomstige generaties. *Dat* maatregelen genomen worden om broeikasgassen te verminderen is dan niet langer een politieke keuze, maar een met fundamentele rechten omgeven juridische plicht. De politieke vraag verschuift van *of* naar *hoe* deze maatregelen genomen worden.

Als fundamentele rechten ons beschermen tegen het ongebreideld opslaan van onze mobiele data, discriminatie op basis van onze huidskleur of achternaam, maar ook tegen de schadelijke gevolgen van asbest of schade aan de gezondheid door lokale luchtverontreiniging (allemaal zaken waarin het mensenrechtenhof in Straatsburg schendingen van mensenrechten heeft gevonden), waarom zou het recht ons dan niet beschermen tegen het allergrootste gevaar dat ons als mensheid bedreigt?

Dennis van Berkel
Jurist bij Urgenda

THEMA

Windmolens, zonnepanelen en CO₂-opslag: de duurzame energietransitie lijkt vooral een kwestie van techniek. Een fundamentele denkfout, zo stelt hoogleraar Marcel Wissenburg. Het debat zou moeten gaan over een zeer fundamentele vraag: *in welke wereld willen we eigenlijk leven?* En welke waarden vinden we hierbij van belang? De Van Mierlo Stichting en Bureau De Helling (GroenLinks) geven beide een aanzet tot een gesprek hierover vanuit hun respectievelijke mens- en wereldbeelden.

Beeld / Herman Wouters

In welke
wereld
willen we
eigenlijk
leven?

THEMA

Zelfs het kleinste milieuprobleem – het fijnstof op de hoek en het afvoerputje van de burens – draagt een vraagstuk van sociale rechtvaardigheid in zich. Het is een vraag naar de afweging van waarden. En die vraag kan alleen via de ethiek worden beantwoord, stelt *Marcel Wissenburg*.

Door Marcel Wissenburg

Het primaat van de milieuethiek

In welke wereld willen we eigenlijk leven?

De zeespiegel stijgt, dus de dijken moeten omhoog. Er stroomt meer water door de rivieren, dus ze moeten worden verbreed. De oorzaak van opwarming ligt deels in broeikasgassen, dus de uitstoot moet worden gereduceerd. Fossiele brandstoffen raken op, dus moet de aanschaf van zonnepanelen worden gesubsidieerd. Er bestaat onder milieudeskundigen en beleidsmakers een merkwaardige neiging om de besluitvorming en keuze tussen verschillende oplossingsscenario's als uiterst eenvoudig voor te stellen: haalbaarheid en betaalbaarheid bepalen alles. De implicatie is dat milieu eigenlijk geen politieke, maar hooguit een bestuurlijke of technische kwestie is: we weten best *wat* er moet gebeuren, de vraag is enkel nog *hoe* we dat gaan doen. En dat is natuurlijk totale flauwekul.

ACHTER DE GEDACHTE dat milieuproblemen eerder een technische dan een ethische discussie zijn, gaan twee ernstige denkfouten schuil. De eerste denkfout is te geloven dat bestuurlijke, 'technische' kwesties politiek en ethisch neutraal zijn; dat er geen afwegingen tussen belangen en daarmee tussen waarden moeten worden gemaakt. Iedere bestuurskundige weet dat politiek niet ophoudt wanneer de beleidsdoelen zijn geformuleerd. In tegendeel: dan begint alle lol, al het dwarsliggen, chanteren en marchanderen, gewoon overnieuw en misschien wel dubbel zo hard, niet alleen omdat de verliezers uit de eerste ronde alsnog proberen hun beleidsdoelen binnen te smokkelen, maar soms ook omdat sommige middelen moreel intrinsiek omstreden kunnen zijn. Zo stond bijvoorbeeld het Engelse platteland in 2013 en 2014 in vuur en vlam omdat de Britse overheid had bedacht dat het op grote schaal afmaken van dassen de beste methode (haalbaar en betaalbaar) was om de verspreiding van TBC onder vee tegen te gaan.

Ik zal hier niet te diep ingaan op deze specifieke denkfout – het onderschatten van de politiek-ethische dimensie van de keuze van middelen. Daar te lang bij stilstaan zou de kortzichtigheid van politici alleen maar kunnen verergeren. Desalniettemin, het is een denkfout waar uitgerekend liberalen extra alert op zouden moeten zijn: het depolitiseren van een keuze, ook die tussen middelen, is niets meer of minder dan het ontduiken van keuzevrijheid en verantwoordelijkheid, de ultieme doodzonde voor een liberaal. Veel belangrijker echter is de tweede denkfout: de aanname dat de doelen van milieubeleid evident, onomstreden of op z'n minst moreel neutraal zijn. In tegendeel; het debat over die doelen is juist het meest fundamentele politieke en ethische debat dat er is: het gaat om de vraag in welke wereld we überhaupt willen leven. Aan de vraag wanneer – pakweg – het pensioen moet beginnen gaat de vraag vooraf of er een pensioen moet zijn. Daaraan gaat de vraag naar sociale grondrechten vooraf. Op haar beurt gaat het debat rondom

mensenrechten vooraf aan deze sociale grondrechten, en daaraan het debat over de 'goede samenleving', die niet alleen bestaat uit door ons vorm te geven regels, instituties en cultuur, maar ook uit een fysieke omgeving die we zelf maken. Met andere woorden: de vraag welke natuur we willen, is misschien wel de meest fundamentele vraag die we in de politiek kunnen stellen. En het is geen vraag waarop een objectief antwoord is te geven. Misschien in Noord-Korea, maar verder staan zelfs China en de SP tegenwoordig open voor de mogelijkheid dat de toekomst niet onvermijdelijk vastligt, maar dat we haar juist zelf maken. Het is tevens een vraag welke niet empirisch valt te beantwoorden met een beroep op feiten – die geven hooguit de grenzen van het (on)mogelijke aan.

MAAR DENKFOUT OF NIET, heeft het wel zin te vragen naar alternatieve toekomstbeelden voor de natuur? Is het immers niet zo dat de meeste alternatieven die voor milieubeleid worden aan-gedragen, absurd zijn? Wat, bijvoorbeeld, is het alternatief voor verhoging van dijken en duinen? Het water zijn natuurlijke weg laten gaan en een nieuwe Randstad bouwen tussen Amersfoort, Arnhem en Eindhoven met uitzicht op een drie-honderd kilometer lange terug-naar-de-natuur-Biesbosch-plus? Natuurlijk is dit een herhaling van zetten: intuïties over haalbaarheid en betaalbaarheid worden ingezet om verdere discussie in de kiem te smoren. De achtergrond van deze strategie – of reflex – ligt in wat de Duitse socio-loog en denker Max Weber (1864-1920) ooit ‘doel-rationaliteit’ noemde: het zo effectief en efficiënt mogelijk realiseren van een gegeven doel. Maar uiteindelijk bepaalt het doel wat we precies willen ‘halen’ en welke kosten we daarvoor willen maken. De reflectie op die doelen noemde Weber ‘waarde-rationaliteit’; met het vocabulaire van de Duitse milieusocioloog Ulrich Beck (1944-2015) zou men ook van *reflexieve* rationaliteit kunnen spreken. Handelen – of beleid – dat optimaal doelrationeel is, kan nog steeds irrationeel zijn als het doel op zich onzinnig of immoreel is. Zo zou de slavernij in ons land tot op de dag van vandaag bestaan als niet verder was gekeken dan haalbaarheid en betaalbaarheid – als niet de re-flectieve vraag was gesteld of mensenrechten niet universeel hoorden te zijn. Vrouwen zouden nog steeds bevoogd worden als mensen als John Stuart Mill (1806-1873) niet de vraag hadden gesteld of de kennelijke geestelijke onzelfstandigheid van vrou-wen niet het gevolg van, in plaats van de reden

voor hun bevoogding was. Waarderationaliteit is wat het verschil maakt tussen technocraten en bureaucraten enerzijds, en werkelijk rationele, vrije en verantwoordelijke mensen anderzijds. En precies daarom moet een debat over fundamentele waarden, over de doelen van en voor onze samen-leving, telkens opnieuw worden gevoerd, juist als dat geen nieuwe inzichten oplevert. Neem hierbij als voorbeeld het denken over het broeikas-effect. De gevolgen van het broeikasef-fect kunnen op twee fundamenteel verschillende manieren worden aangepakt: via ‘adaption’ of ‘mitigation’ – we passen onszelf aan of we pas-sen het klimaat aan. In termen van haalbaarheid en betaalbaarheid is, zo stellen vooraanstaande klimaatwetenschappers, pure adaptatie, ofwel migratie naar hoger terrein, geen optie. Er blijft te weinig economie – en ecosysteem – over voor te-veel mensen, mensen die nog steeds vrolijk door-gaan meer broeikasgas uit te stoten. Hierdoor rest alleen de optie van het aanpassen van het klimaat, en dat zal meer vragen dan enkel het verminderen van de uitstoot van broeikasgassen. Het vraagt om het wereldwijd gecoördineerd aansturen van het klimaat: wat klimaatwetenschappers ‘geo-en-gineering’ noemen. Hierbij rijst de fundamentele vraag: wat voor natuur willen we echt? Eén die voor onze noden en behoeften is vormgegeven – een ‘milieu’ of ‘leefomgeving’ die we puur als bio-en geologische hulpbron zien – of één die zich autonoom en authentiek ontwikkelt – een ‘echte’ natuur? In het eerste geval kennen we aan natuur enkel instrumentele waarde toe, in het laatste een ‘onafhankelijke’ en intrinsieke waarde. Stel dat we de intrinsieke waarde van de natuur als onbegrijpelijk of mystiek van de hand wijzen, wel-

‘De vraag welke *natuur* we willen is misschien wel de meest fundamentele vraag die we in de *politiek* kunnen stellen.’

ke principiële bescherming kunnen we de natuur dan nog bieden? Stel u voor: iemand vindt een kunststof boom uit die perfect oogt, voelt en ruikt als een natuurlijke boom; die groeit, bloeit en vogels onderdak biedt en waarvan brandhout kan worden gemaakt. Er is één verschil: deze boom is 25% efficiënter in het omzetten van CO₂ in O₂. Als natuur enkel instrumentele waarde in dienst van de mens heeft, zijn we niet slechts in staat maar nu ook moreel verplicht om elke boom op deze planeet tot de laatste toe te kappen en te vervan-gen door plastic bomen wanneer de (adem)nood te hoog wordt. De moraal van het verhaal: *in for a penny, in for a pound*. Als we ook maar één ogenblik afstand nemen van de mystiek van de intrinsieke waarde van natuur als autonoom en authentiek, dan laden we direct op onszelf de plicht te verant-woorden welke leefomgeving we precies willen.

HET BEGRIIP DUURZAAMHEID wordt op duizend verschillende manieren gedefinieerd, maar de overeenkomst tussen deze verschillende definities is dat toekomstige generaties meestal een hoofdrol hebben. Een klassiek voorbeeld is de betekenis welke de Brundtland Commissie van de Verenigde Naties aan duurzame groei gaf: “groei die voorziet in de behoeften van huidige generaties, zonder de mogelijkheid te compromitteren voor volgende generaties in hun behoeften te voorzien”. Zonder toekomstige generaties heeft het begrip duur-zaamheid niet eens zin: onze planeet is rijk ge-noeg om ieder die er nu op leeft in staat te stellen een levenslang dierend feest te vieren en ‘alles’ op te maken. Welke reden hebben we om dat niet te doen, anders dan die toekomstige generaties? Maar of duurzaamheid, begrepen als het geza-menlijk voorzien in de noden van toekomstige generaties, nu wel echt een moreel doel is, valt nog te bezien. Ten eerste geef ik een fictief en om-streden voorbeeld van het zogeheten ‘non-iden-titeitsprobleem’, waar ethici hele bladen over volschrijven. Het voorbeeld van een non-identi-teitsprobleem luidt als volgt: heeft een toekom-stige generatie die op vergeten kernaafval stuit en

daardoor onsmakelijke aandoeningen oploopt, reden te klagen dat wij haar benadeeld hebben? Hadden wij onze maatschappij niet op kern-energie laten draaien, dan was de welvaart die het verwekken van volgende generaties mogelijk maakte, uitgebleven. Als deze pechgeneratie an-ders niet had bestaan, hoe kan ze dan benadeeld zijn – ten opzichte van wie?

Ten tweede: zetten we de wereld niet op de kop als we de komst van toekomstige generaties automa-tisch aannemen én daar ieder mens collectief voor verantwoordelijk maken? Zou het zeker liberalen niet beter passen de verantwoordelijkheid voor voortplanting én voor het welzijn van het kind bij de individuele verwekkers te leggen? Met andere woorden: eerst zorgen dat je kind over de mid-delen zal beschikken een waardig leven te leiden zonder anderen tot last te zijn, vóór je aan het ver-wekken slaat. Wordt het dan niet de taak van de overheid ieder nu levend mens een ‘rugzakje’ met aandelen in het ecosysteem ter grootte van één ecologisch duurzame voetafdruk te garanderen, en geen duurzaamheidsideologie op te leggen?

TOEGEGEVEN, dit alles is groots en meeslepend. Waar het mij om gaat is dat dit laat zien dat mi-lieuproblemen nooit puur technische vraagstukken zijn maar altijd, en voor alles, ethische vraagstukken. Zelfs het kleinste milieuprobleem – het fijnstof op de hoek en het afvoerputje van de burens – draagt een vraagstuk van sociale rechtvaardigheid in zich; een vraag naar de afweging van waarden; een vraag die alleen via de ethiek kan worden beantwoord. Wie streeft naar een open samenleving van vrijdenkende individuen, die zich niet door primitieve taboes laten beper-ken maar verantwoordelijkheid nemen voor hun keuzes, moet accepteren dat het primaat van de politiek een primaat van de milieuetiek impli-ceert. En geen primaat van de technocraat. ■

Marcel Wissenburg is hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit Nijmegen, en lid van het Curatorium van de Mr. B.M. TeldersStichting.

Als we de sociaal-liberale waarde van vrijheid in verbondenheid omarmen is het belang van duurzaamheid evident. Met onduurzaam gedrag schaden we de vrijheid van anderen, nu en later.

Door Corina Hendriks en Jasper Bongers

In welke wereld willen we eigenlijk leven?

Sociaal—liberaal is groen

VAN DE AANSCHAF van milieuvriendelijke stadsbussen tot het verstrekken van leningen voor zonnepanelen; van het afschaffen van regels die milieuvervuiling in de hand werken tot de vergroening van ons fiscale stelsel. Op Europees, landelijk, regionaal én lokaal niveau maakt D66 zich sterk voor duurzaamheid. Zo is D66-Kamerlid Stientje van Veldhoven maar liefst drie keer verkozen tot groenste politicus van het jaar en reist voormalig D66-lijsttrekker Jan Terlouw nog steeds heel Nederland door om mensen te overtuigen van de urgentie van het duurzaam-

heidsvraagstuk. D66 is niet alleen qua partijkleur “groen”. En dat is logisch voor een partij die zich het etiket “sociaal-liberaal” toe-eigent. De waarden van het sociaal-liberalisme leiden namelijk ontegenzegglijk tot het ideaal van duurzaamheid.

VOOR DE BUITENWERELD ligt dit niet altijd in de lijn der verwachtingen. Liberalen worden over het algemeen niet geassocieerd met duurzaamheid. Immers, gaat bij liberalen “de economie” niet boven “groen”? En ligt de vrijheid van individuen om te doen wat ze willen – lees: consumeren – niet

ten grondslag aan bijna alle milieuproblemen? In onze ogen berusten deze aantijgingen op misvattingen over het (sociaal-)liberalisme. Ja, voor liberalen is individuele vrijheid het uitgangspunt; maar vrijheid staat niet gelijk aan gedachteloos consumeren. Voor sociaal-liberalen is vrijheid het vermogen en de kans om het leven naar eigen inzicht te leiden. Deze vrijheid geldt voor iedereen, voor *alle* individuen, dus ook voor de mensen die nog geboren moeten worden. Dit betekent dat juist liberalen moeten nadenken over wat *hún* vrijheid doet met de vrijheid van anderen. De vrijheid van de één kan immers ten koste gaan van die van de ander. Dit liberale uitgangspunt is het sterkst gevat door John Stuart Mill (1806-1873) en wordt het schadebeginsel genoemd: de vrijheid van de één houdt op waar de vrijheid van de ander begint. In eerste instantie hebben individuen zelf de morele verantwoordelijkheid om anderen niet in hun vrijheid te schaden. Maar in onze weerbarstige werkelijkheid is dit niet altijd genoeg. Vaak is de staat nodig om vrijheden te beschermen. Het liberalisme is dan ook geen anti-staatsleer (nog zo’n veelvoorkomend misverstand). Juist middels de staat kunnen wij de vrijheden van kwetsbaren, zoals nog niet geboren, borgen.

‘Voor sociaal-liberalen is vrijheid het vermogen en de kans om het leven naar eigen inzicht te leiden’

Voor sociaal-liberalen is naast vrijheid “verbondenheid” een belangrijke waarde. Mensen zijn sociale wezens die samen met anderen vorm geven aan hun leven. Dit betekent dat sociaal-liberalen, meer dan andere liberalen, waarde hechten aan gevoelens van medemenselijkheid, lotsverbondenheid en wederkerigheid. *We’re in this together*. Na onze dood komt niet de zondvloed, na ons komen onze kinderen, en hun kinderen. Verbondenheid betekent ook het besef dat je eigen leven mede mogelijk wordt gemaakt door anderen, ook – vooral ook – als je aan de ‘goede’ kant van de streep staat. En dit voorrecht verplicht.

SOCIAAL-LIBERALEN KOMEN dus ontegenzegglijk uit bij het streven naar een duurzame samenleving, zoals ook een zogeheten D66-richtingwijzer luidt. Maar hoe geven we dit streven concreet vorm? Wat is bijvoorbeeld de beste manier om een duurzame energietransitie tot stand te brengen? Is het plaatsen van windmolens beter dan de opslag van CO₂? En is nucleaire energie een deugdelijke oplossing? Op basis van dezelfde sociaal-liberale principes zou je tot geheel andere antwoorden kunnen komen. Nucleaire energie is veel duurzamer dan gas- en kolencentrales, en tast de vrijheden van individuen nu minder aan; maar de opwekking van nucleaire energie kan vanwege nucleair afval en het (kleine) risico op een kernramp grote vrijheidsconsequenties hebben. Sociaal-liberale principes alleen kunnen hier geen antwoord op geven; zij kunnen niet dogmatisch worden toegepast. We moeten dus, in lijn met ons ingebakken pragmatisme, altijd kijken naar wat, gegeven ons doel – zoveel mogelijk vrijheid voor alle individuen – het beste werkt. Het sociaal-liberalisme wijst de richting, niet de weg. ■

Corina Hendriks is wetenschappelijk medewerker bij de Van Mierlo Stichting.

Jasper Bongers studeert geschiedenis en is stagiair bij de Van Mierlo Stichting.

Door **Jasper Blom**

 In welke
wereld
willen we
eigenlijk
leven?

Bij het sociaal-liberalisme past wellicht het streven naar duurzaamheid, maar groenen willen harder lopen, verder lopen en wijzen ook meer de weg richting duurzaamheid.

HET DOET ME DEUGD dat het duurzaamheidsideaal breed omarmd wordt. In het voorjaarsnummer van De Helling betoogde ik dat de toekomst van links groen is; Hendriks & Bongers vullen in deze *Idee* aan dat ook sociaal-liberalisme groen is. Deze brede omarming van ‘groen’ kan vraagstukken omtrent de relatie tussen mens en ecosysteem echter ook depolitiseren. Dat zou ten onrechte zijn. Een diepgroene conclusie van de Van Mierlo Stichting vanuit het idee dat vrijheid van toekomstige generaties niet aangetaast mag worden, zou kunnen zijn dat paal en perk gesteld moet worden aan het gebruik van niet-hernieuwbare grondstoffen en vermindering van biodiversiteit. Als het sociaal-liberale vrijheidsbegrip echter een eenvoudige uitruil tussen *capabilities* toestaat, bijvoorbeeld minder natuur voor een hoger niveau van onderwijs, kan met dezelfde redenatie duurzaamheid lichtgroen worden ingevuld. Met de uitsmijter ‘het sociaal-liberalisme wijst de richting, niet de weg’ lijkt dit debat vermeden te worden. Ik wil het debat aanjagen door naast de sociaal-liberale, een scherpe groene visie op duurzaamheid te leggen: groenen willen harder lopen, verder lopen, en wijzen ook meer de weg in de richting van duurzaamheid. Ik zal deze drie aspecten kort toelichten.

Hendriks & Bongers nemen het schadebeginsel van Mill als basis voor de sociaal-liberale duurzaamheidsvisie: ‘vrijheid houdt op waar die van de ander

begint.’ De huidige milieuproblematiek stelt dit beginsel op scherp. De vrijheid van huidige generaties om ongebreideld te verbruiken, te vervuilen, en te vernietigen houdt niet alleen op maar moet ingeperkt worden om in de vrijheid van toekomstige generaties te voorzien. Mede daarom benadrukken Groenen eerder (dan sociaal-liberalen) de waarde van solidariteit. Ons huidige systeem is niet duurzaam en er is een actieve daad (solidariteit met toekomstige generaties) nodig om dat te doorbreken. Daarmee is de richting misschien hetzelfde als die van Hendriks & Bongers, maar door de actieve daad sterker te benadrukken geven groenen aan harder te willen lopen.

Naast vrijheid benadrukken Hendriks & Bongers verbondenheid tussen mensen als sociale wezens. De politieke filosofie die ten grondslag ligt aan groene politiek, het ecologisme, gaat verder dan deze antropocentrische visie. Mensen worden in verbondenheid met elkaar *en* met het ecosysteem benaderd. Dit impliceert een zwaarder gewicht voor natuur in een mogelijke uitruil van *capabilities* en roept de vraag op in welke mate vrijheid van huidige generaties ingeperkt moet worden om de vrijheid van het ecosysteem te garanderen. Deze stap verder legt een grotere verantwoordelijkheid ten aanzien van het ecosysteem bij huidige politici. De richting van duurzaamheid roept allerlei systeemkritische vragen met betrekking tot de weg op. Hoe zien we de rol van burgerschap in de context van mondiale markten gedomineerd door multinationals? Vraagt duurzaamheid niet om nieuwe ordeningsprincipes in de economie? Het duurzaamheidsdebat biedt technocratische wegen, maar ook wegen die ons tijdens de wandeling dicht bij onze visie op het goede leven brengen. Die moeten niet buiten beschouwing gelaten worden, maar vragen om politiek debat.

Een diepgroene interpretatie van het sociaal-liberalisme zou D66 misschien dicht bij GroenLinks brengen. Het gehuldigde pragmatisme verkleint echter de kans op een fundamenteel evenwichtiger relatie tussen mens en ecosysteem. Dan blijft er gelukkig genoeg debat te voeren tussen GroenLinks en D66.

Jasper Blom is directeur van Bureau de Helling, wetenschappelijk bureau GroenLinks.

De slag om duurzame energie Sterke staat

Wereldfaam hebben onze Deltawerken, het geheel aan waterkeringen dat na de stormvloed van 1953 vorm kreeg, verworven. De kenmerken van dit megaproject: langetermijnvisie, centrale regie van de staat en enorme investeringen. Dit hebben we nu weer nodig om een duurzame energietransitie te bewerkstelligen.

De energietransitie gaat niet alleen over windmolens of zonnepanelen. Het gaat om forse veranderingen in ons maatschappelijk systeem. Deze herziening is complex, grootschalig en langdurig, en kan daarvoor alleen succesvol verlopen wanneer sprake is van een heldere centrale regie. Gezien de enorme investeringen, de grote belangen die daarbij spelen en de maatschappelijke impact zal het transitiepad met een zeker gezag, wetmatigheid en voorspelbaarheid (moeten) verlopen. Dit kan alleen de staat voor elkaar krijgen. We hebben een omvangrijk en ambitieus Deltaplan nodig, maar dit keer voor duurzame energie. De regierol van de staat dient stevig en op hoog niveau te worden belegd, bijvoorbeeld bij een Directoraat Generaal Energie dat deze regierol over verschillende departementen kan borgen.

Centrale regie is bijvoorbeeld nodig als het gaat om de afstemming tussen verschillende duurzame energiebronnen. Zon en wind kunnen in Nederland tot 70% van de tijd voldoende energie leveren, mits al in de planning een optimale afstemming plaatsvindt tussen windturbines op zee die ook draaien met weinig wind en zonneparken op het land. De overige 30% van de tijd zullen we het moeten doen met geothermie, biomassa en opslag van energie. Dat laatste kan bijvoorbeeld door elektriciteit geproduceerd door zon en wind om te zetten in brandbare gassen of op te slaan in batterijen. Dit complementaire, maar complexe systeem van duurzame energie

kan alleen maar succesvol zijn als er centrale regie is. Afstemming is ook nodig voor de planning en aanleg van de noodzakelijke infrastructuur, voor transport en voor opslag. Denk aan het internationaal koppelen van netten en het garanderen van voldoende opslagcapaciteit (om *blackouts* te voorkomen).

Er zijn bovendien ook enorme investeringen nodig. Bijvoorbeeld om alle woningen – maar ook kantoren, scholen en ziekenhuizen – in Nederland aan te passen tot “nul op de meter”; wat betekent dat er niet meer energie wordt verbruikt dan er wordt opgewekt. Dit vraagt een investering van ongeveer 100 miljard euro. Dat lijkt veel, maar is minder dan de huidige energiekosten over een periode van 15 jaar. Met de huidige rentestand is dit goed financieerbaar. Grote investeringen vragen echter om een zekere betrouwbaarheid en voorspelbaarheid van het systeem. Hier is voor de overheid opnieuw een belangrijke rol weggelegd. Verder heeft de staat de mogelijkheid om – vooral via de belastingen – een eerlijke verdeling van kosten af te dwingen op basis van principes zoals de vervuiler betaalt, vrije toegang tot de netten, en verevening van de kosten van opslag. Grootgebruikers van energie betalen nu per kilowattuur een factor 25 minder belasting dan consumenten. Dit is niet alleen niet eerlijk; het vormt ook een obstakel voor de verdere verduurzaming van onze energie en economie.

Ja, dit Deltaplan vraagt om forse investeringen. Zulke investeringen komen het beste tot stand wanneer er duidelijkheid is wat er gaat gebeuren, en wanneer er regie is op hoofdlijnen. Zoals ook in de waterbouw ten tijde van het Deltaplan. Uit allerlei studies blijkt dat de economische en maatschappelijke baten van een duurzame energietransitie veel groter zijn dan die als we doorgaan op het pad van de fossiele brandstoffen: het beperkt de klimaatschade, is goed voor de gezondheid (want schonere lucht), is goed voor de werkgelegenheid (want vraagt veel lokale arbeid) en is ook nog eens goed voor onze onafhankelijkheid van olieproducerende landen, zoals Rusland. Ons energietijdperk gebaseerd op fossiele energie loopt ten einde. Net zoals ooit het Stenen Tijdperk. Niet omdat de stenen destijds op waren – of nu onze fossiele grondstoffen; nog niet althans – maar omdat er iets veel beters is.

Pier Vellinga
hoogleraar klimaatverandering

Jan Terlouw is binnen en buiten D66 één van de meest inspirerende pleitbezorgers van een duurzame samenleving. Hij ziet voor iedereen, van burger tot bedrijfsleven, een rol weggelegd. Maar toch vooral voor de overheid. Een duurzame energietransitie is een publieke zaak en taak.

Door Jan Terlouw

Toekomstbewaking als publieke zaak en taak

HET OVERGROTE DEEL van de natuurwetenschappers die zich bezighouden met het klimaatprobleem is tot de conclusie gekomen dat de temperatuur op aarde vooral stijgt door toedoen van de mens, namelijk doordat mensen fossiele brandstoffen als olie, steenkool, gas en teerzanden verbranden. Daarbij komt het koolzuur vrij dat gedurende miljoenen voorgaande jaren is gebonden. Het is een broeikasgas dat de balans tussen opgevangen en uitgestraalde energie op aarde zodanig verschuift dat de temperatuur stijgt. Slechts enkele wetenschappers zijn niet overtuigd. Eén van hun argumenten is dat het wel vaker warmer is geweest op aarde, lang voordat de mens er was. Bijvoorbeeld vijftig miljoen jaar geleden, toen de temperatuur op Antarctica in de zomer boven nul graden was en er op Groenland tropische bomen groeiden. Het zijn veranderingen die zich hebben voltrokken gedurende periodes die lang zijn ten opzichte van de tijd dat er mensen op aarde zijn. Nu veranderen dingen binnen honderd jaar. In de loop van slechts een halve eeuw zijn de oceanen vervuild met een 'plastic

soep' bij elkaar genomen zo groot als een continent. En aan het eind van deze eeuw zal de temperatuur van de atmosfeer minstens twee graden zijn gestegen, nog afgezien van de stijging van de temperatuur van de oceanen.

POLITICI DOEN ZELF in het algemeen geen wetenschappelijk onderzoek, en dus is het volstrekt onverantwoord als ze de bevindingen van circa 97% van de wetenschappers naast zich neerleggen. Als het gaat om de veiligheid van medicijnen, of van voedsel, over de betrouwbaarheid van bruggen en viaducten, over wat de gewenste diepte is van vaargeulen, over de organisatie van het luchtverkeer, varen politici bij het vaststellen van regels blind op de gegevens die wetenschappers en technici verschaffen. Datzelfde moet natuurlijk gebeuren bij het uitvaardigen van regels en wetten die het klimaat betreffen. Een politicus die zegt 'ik geloof de wetenschappers niet' begrijpt noch iets van het wezen van wetenschap, noch van dat van politiek. Een wetenschapper *geloof*t niet, hij *meet* om theorieën te verifiëren.

‘Het is in de eerste plaats de overheid die de macht en dus de plicht heeft om ervoor te zorgen dat we de aarde niet uitwonen’

Beeld / Herman Wouters

Een politicus bepaalt beleid op grond van gegevens die hij zelf normaliter niet tot in detail kan beoordelen. Hij neemt beslissingen die te maken hebben met belangenafweging, met ethiek, met zijn opvattingen over wat rechtvaardig is. Een politicus kan eventueel zeggen: ‘zelfs als het klimaat gaat veranderen met nadelige gevolgen voor ons nageslacht, ben ik niet bereid om minder fossielen te verbranden, want ik ben gekozen voor het welzijn van mijn kiezers *nu*. Het nageslacht zal zich wel redden, ik vertrouw op het vernuft van wetenschappers om het probleem *later* op te lossen.’ Daar kun je het mee oneens zijn (en ik ben het er mee oneens), maar het is wel een politiek oordeel. Als hij zegt: ‘ik doe het niet omdat ik de wetenschappers niet geloof’, dan doet hij aan quasiwetenschap en begrijpt hij zijn taak en zijn bevoegdheden niet.

De wetenschappers zijn ongerust. Het IPCC (*Intergovernmental Panel on Climate Change*) van de Verenigde Naties opereert voorzichtig vanwege de enorme politieke gevoeligheid van het onderwerp, maar de conclusies liegen er niet om: hun verwachting is dat als we niet ingrijpen, de temperatuur deze eeuw met meer dan twee graden zal stijgen en dat heeft zeer kwalijke gevolgen. Gletsjers zullen slinken, de zeespiegel zal stijgen, er zullen enerzijds meer droogteperiodes komen, anderzijds meer overstromingen van rivieren. Al die veranderingen zullen vooral de bewoonbare gebieden van de aarde treffen, en de bewoners van de armste landen zullen de eerste slachtoffers zijn, want zij zullen onvoldoende financiële middelen en onvoldoende kennis hebben om zich te beschermen.

HOE MOET HET probleem worden opgelost, of tenminste nog enigszins beheersbaar worden gemaakt? Alle klimaatconferenties tot nu toe zijn grotendeels mislukt. Er zijn weliswaar milieudoelstellingen geformuleerd, maar de kunst is te bereiken dat ze ook worden gehaald. Wie moet daarvoor zorgen? Allereerst hebben wetenschappers hierbij een taak. Ze moeten niet alleen mogelijke oplossingen bedenken en ontwikkelen, ze moeten ook hun bevindingen, dat wat ze bijna zeker weten, met overtuiging onder de aandacht van de politiek en van het publiek brengen. Ze zijn tenslotte ook staatsburgers.

Het bedrijfsleven heeft een taak. Het bedrijfsleven is innovatief, kapitaalkrchtig en productief. Het bedrijfsleven kan de noodzakelijke maatregelen in de praktijk uitvoeren.

De burger, de consument, heeft een taak. Hij kan zijn leven duurzamer inrichten en bovenal kan hij bij verkiezingen stemmen op de ‘groenste’ kandidaat die op de lijst van de partij van zijn keuze staat.

‘Een liberaal houdt niet van een bemoeizuchtige overheid. Maar dat wil niet zeggen dat een goede liberaal vindt dat de overheid zijn essentiële taken mag verwaarlozen’

Maar vooral de politiek heeft hier een taak. De politiek heeft regelgevingsmacht en kan afdwingen dat er duurzaam wordt gehandeld. Duurzame energie is er in overvloed. De zon straalt immers iedere dag weer een veelvoud van de hoeveelheid energie die we nodig hebben naar de aarde. De overheid zou kunnen afdwingen dat we die duurzame energie gebruiken en niet de zonne-energie die ligt opgeslagen in de vorm van olie, kolen, gas, teerzanden en wat dies meer zij. Als je in honderden jaren opmaakt wat in honderden miljoenen jaren is opgeslagen, is dat verre van duurzaam handelen.

Een liberaal houdt niet van een bemoeizuchtige overheid. Maar dat wil niet zeggen dat een goede liberaal vindt dat de overheid zijn essentiële taken mag verwaarlozen. De publieke zaak moet worden gediend, zoals onderwijs, zorg, nutsbedrijven, veiligheid. Daar is iets bijgekomen: toekomstbewaking. Het is in de eerste plaats de overheid die de macht en dus de plicht heeft om ervoor te zorgen dat we de aarde niet uitwonen. Tot midden vorige eeuw hoefden we ons daar nauwelijks mee bezig te houden. Generaties lang kon men de aarde beter, productiever achterlaten

dan men hem had aangetroffen. Nu ondervinden we dat de aarde een eindig systeem is, en dat door ons eigen menselijke handelen de grenzen van de capaciteit van de aarde bijna zijn bereikt. Daarom is die nieuwe taak, toekomstbewaking, voor onze overheden manifest geworden.

‘Het probleem is door menselijk handelen veroorzaakt. En kan ook door mensen worden opgelost, al dringt de tijd’

HET ZORGELIJKE IS dat de politiek de greep op de samenleving in steeds hoger tempo verliest. Mondiale ontwikkelingen, op het gebied van economie, van banken, van kapitaalstromen, van migratie, van vluchtelingenstromen... Heeft de politiek er nog controle over? De vermogensverschillen nemen in schrikbarend tempo toe. Geld is macht, dat gaat nog steeds op. Als de geldaccumulatie bij bedrijven en zelfs bij particulieren de nationale begrotingen gaan overstijgen, kan de politiek dan nog tegenhouden dat onze kinderen straks moeten leven op een uitgewoonde aarde? Het probleem is door menselijk handelen veroorzaakt, door wat wetenschap en techniek mogelijk maakten, door wat het bedrijfsleven deed om die ontdekkingen en uitvindingen om te zetten in welvaartsproducten, door het gemakzuchtige en verkwistende gedrag van consumenten, door overheden die bepaalden wat wel en wat niet mocht. Het probleem kan ook door mensen worden opgelost, al dringt de tijd. Een stijging van de temperatuur is gaande en al niet meer te voorkomen, zelfs als het roer nu rigoureuus omgaat. De eenvoudigste remedie is: afdwingen dat de vervuiler betaalt. Als dat principe consequent wordt toegepast, als in de prijs van ieder product het tegengaan van de veroorzaakte vervuiling is verdisconteerd, dan wint duurzame productie de slag, dat blijkt uit economische analyses. Maar als bijvoorbeeld fossiele energie nog steeds vijf-

maal zo gunstig wordt gesubsidieerd als duurzame energie, zoals de *International Energy Agency* in Parijs heeft laten weten, dan zijn de handen van het bedrijfsleven gebonden. Wat het bedrijfsleven nodig heeft, is een gelijk speelveld. De politiek kan en moet daarvoor zorgen. Maar doet het niet.

Het is zeer de vraag of de politiek zijn greep op de ontwikkelingen zal herkrijgen. Als de klimaatconferentie die later dit jaar in Parijs zal plaatsvinden opnieuw politieke machteloosheid zal laten zien, dan ziet de toekomst er somber uit. Wellicht moet de oplossing van onderaf komen. Steeds meer burgers maken zich zorgen over de toekomst van hun kinderen en kleinkinderen. Kleine, innovatieve bedrijven komen met duurzame oplossingen, met hoopgevende initiatieven. Steeds meer gemeenten stellen zich duurzaamheidsdoelen en lijken die ook te gaan bereiken. Misschien zal ook de nationale en internationale politiek op den duur overstag gaan, niet uit eigen aandrift, maar op grond van wat democratie vermag. ■

Jan Terlouw is schrijver, fysicus en voormalig politicus voor D66.

De slag om duurzame energie

De kracht van burgers

Maatschappelijk draagvlak en participatie van burgers zijn bepalend voor het tempo en het succes van omschakeling naar nieuwe energiebronnen.

Nederland blijft ver achter op landen om ons heen als het gaat om het aandeel energie uit hernieuwbare bronnen. De redenen hiervoor zijn divers, maar *insiders* wijzen vooral op de historisch innige verbinding van de Nederlandse staat met de fossiele industrie, en de oriëntatie op gevestigde belangen in de bestaande economische en energierelateerde sectoren. Nederlandse kabinetten hebben de laatste decennia sterk ingezet op het ontwikkelen van Nederland als een financieel en economisch handelscentrum. De olie-, gas- en kolenlobby, zeer actief in Nederland, heeft grote invloed op het beleid van vooral het Ministerie van Economische Zaken. De schatkist wordt deels gevuld met jaarlijkse aardgasbaten, maar liefst 14 miljard Euro in 2012. En grootverbruikers van fossiele energie betalen in Nederland praktisch geen energie- of milieubelasting voor hun vervuiling, in tegenstelling tot huishoudens.

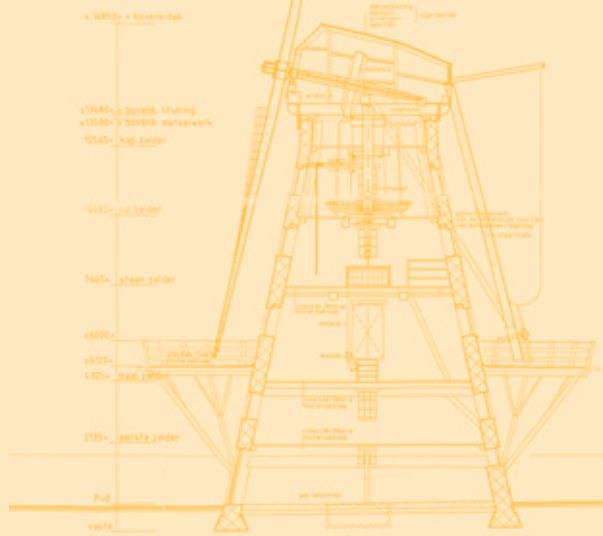
De ‘burger’ heeft in dit grote geheel nauwelijks zeggenschap. En niet alleen op nationale schaal, maar ook dichterbij huis. Projectontwikkelaars en boerencollectieven hebben bijvoorbeeld de neiging om onderling zaken te regelen wat betreft eigenaarschap, en opbrengst- en risicoverdeling van windmolenparken, maar betrekken daar lang niet altijd omwonenden bij. Dit terwijl zichtbare effecten op het landschap en zaken als slagschaduw en geluidshinder juist op hun schouders terecht komen. Omwonenden hebben dan ook zeker een punt als ze zeggen dat ze niet op een windmolenpark staan te wachten; vooral wanneer ze

niet in de lusten delen, maar wel de lasten op hun woning krijgen afgewenteld. We kunnen wat dit betreft leren van Denemarken, waar de windenergiesector veel verder is ontwikkeld dan in Nederland. Bij nieuwe windparken dient daar 20% van de aandelen aangeboden te worden aan de lokale bevolking. Zo wordt de lokale bevolking mede-eigenaar, en profiteert ze mee van de opbrengsten.

Maatschappelijk draagvlak en participatie van burgers is cruciaal voor het succes van een duurzame energietransitie. Dit besef over de kracht van het verbinden van mensen, landschappen en hun energie is inmiddels ook in Nederland doorgebroken. Mede-eigenaarschap, medezeggenschap en mede-aandeel in de lusten en lasten van windenergieopwekking worden steeds meer benadrukt. De lokale inspanningen op energiegebied van participerende burgers en energiecoöperaties – het *bottom-up* krachtenveld – gaan pas echt grote resultaten boeken als het beleid van de overheid daarop inspeelt. Wat vooral nodig is, is een gelijk speelveld. Zo moet bijvoorbeeld het grootschalige elektriciteitsnet geschikt worden gemaakt voor decentrale voeding vanuit diverse bronnen. De rol van de overheid is daarbij onmisbaar: voor regie, consistentie van het beleidsarrangement, koersvastheid als ‘rechttrekker van het speelveld’, voortrekker voor de benodigde investeringen in infrastructuur, etc. De overheid moet er ook voor zorgen dat vervuilende activiteiten worden belast en worden doorberekend aan de vervuiler. De inkomsten uit heffingen op vervuilen, of quota, kan de overheid weer aan de gemeenschap teruggeven in de vorm van voorfinanciering en garantstellingen voor het investeren in duurzame energie en infrastructuur in een regio. Zo zou een grotere hefboom kunnen ontstaan van ‘fossiele’ naar ‘schone’ energie. Met koopmansgeest én met initiatief vanuit de samenleving kan Nederland daarmee aan een inlooptrace beginnen qua schone en duurzame energievoorziening. Met het belasten van vervuiling komt bovendien een positief ‘discourse’ op gang. Dan gaan mensen het erover hebben hoe zij verdienen door te investeren in het milieuvriendelijke en toekomstbestendige. Het ‘verhaal’ en financieel gedreven ondernemerschap werken dan in dezelfde richting.

Linda Carton, Marieke Oteman (m.oteman@fm.ru.nl) en Mark Wiering zijn onderzoekers aan de Radboud Universiteit Nijmegen en Simon Kalf is voorzitter van Peak-Oil Nederland.

FEITEN & CIJFERS

1859

Kolonel Edwin Drake verrichte in het Amerikaanse Titusville de eerste **aardolieboring**.

Duurzame energie in historisch perspectief

Duurzaamheid, ook duurzame energie, wint welbeschouwd pas vanaf de jaren 70 terrein als politiek thema. Eerder werd wel gedacht en geschreven over de eindigheid van grondstofvoorraden en het veranderen van klimaten, maar in veel mindere mate over de menselijke bijdrage aan deze ontwikkelingen.

Samenstelling Andrys Wierstra en Jasper Bongers

1885

De uitvinding van de **auto** doet de vraag naar aardolie en benzine groeien.

1939

De moderne halfgeleider **zonnelcel** wordt gepatenteerd door de Amerikaan Russell Ohl.

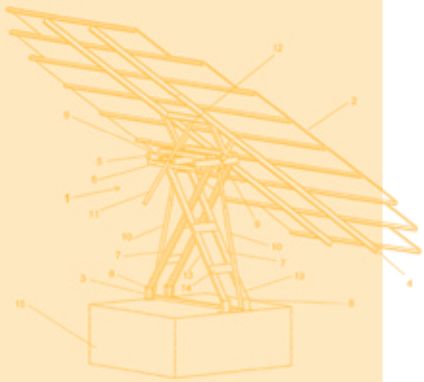
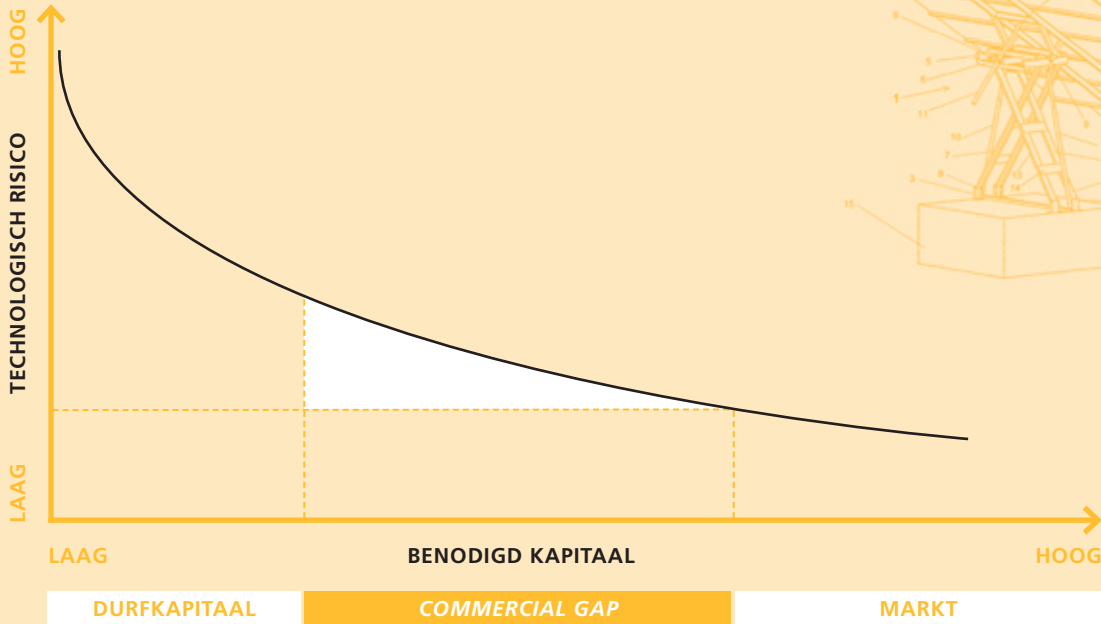
1959

De Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM) ontdekt in Kolham (gemeente **Slochteren**) het eerste Groningse gas.

Commercial gap

Er is veel kostbare technologische ontwikkeling nodig om een ontdekking, zoals de halfgeleider zonnecel van Ohl, een praktische toepassing te geven. Veel innovaties die kunnen leiden tot duurzame energie lopen daarom stuk op de zogenaam-

de 'commercial gap'. De risico's verbonden aan investeringen zijn hoog, en blijven daarom vaak uit. Als gevolg springen maar weinig technologie- en over de gap.

Bron: Tana Energy Capital LLC.

1962

De Amerikaanse biologe Rachel Carson brengt het boek *Silent Spring* uit, waarin ze het gebruik van **pesticiden** bekritiseert. Carson is één van de eersten die de milieuproblematiek aankaartte.

1972

De Club van Rome, een groep prominente milieu-onderzoekers, brengt het spraakmakende rapport **The limits to growth** uit. Op basis van variabelen als wereldpopulatie, voedsel-voorraad en vervuiling concludeert het rapport dat de mens de aarde uitput.

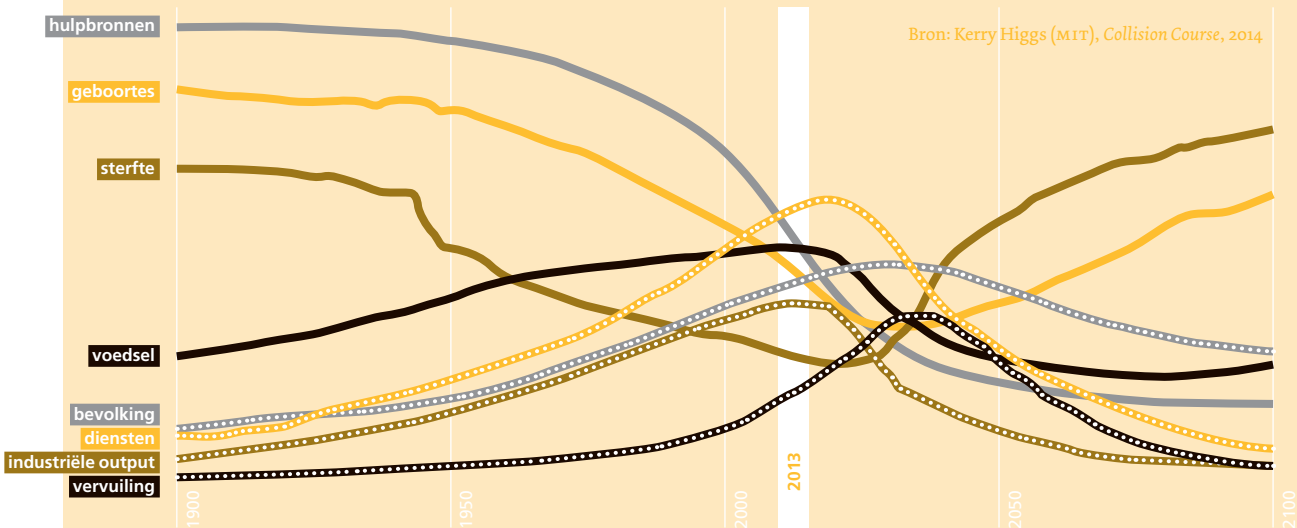
1973

De *Organization of the Petroleum Exporting Countries* (OPEC), met daarin de 12 grootste olieproducenten, kondigt een olieboycot aan. De prijs stijgt binnen enkele maanden van \$3 naar \$17 per vat. De eerste **oliecrisis** is een feit. Het embargo, dat een grote klap is voor de westerse economieën, leidt tot een groeiend besef over de afhankelijkheid van aardolie. Velen zien de Oliecrisis als het vervroegd uitkomen van *The limits to growth*.

The limits of growth

In opdracht van de Club van Rome bouwden Donella Meadows, haar man Dennis Meadows, Jørgen Randers en William Behrens een computermodel dat de gevolgen van economische ontwikkelingen simuleerde. Het model voorspelt een daling in de beschikbaarheid van bronnen, voedsel, en tevens een stijging op het vlak van bijvoorbeeld vervuiling. De sombere resultaten leidde tot *The limits of growth*. Het model werd geüpdate in 1992 (*Beyond the limits*), en in 2004 (*Limits to growth: the 30-year update*). Beiden keren hielden de uitkomsten over het algemeen stand.

sel, en tevens een stijging op het vlak van bijvoorbeeld vervuiling. De sombere resultaten leidde tot *The limits of growth*. Het model werd geüpdate in 1992 (*Beyond the limits*), en in 2004 (*Limits to growth: the 30-year update*). Beiden keren hielden de uitkomsten over het algemeen stand.

1987

De *World Commission on Environment and Development* (WCED) publiceert het Brundtland-rapport, beter bekend als **Our Common Future**. In het rapport wordt stilgestaan bij de nadelige effecten van consumptie en de ongelijkheid tussen het westen en de derde wereld.

1997

In de Japanse stad **Kyoto** ondertekenen 55 landen een protocol, met de doelstelling de uitstoot van broeikasgassen in 2008 met 5,2% te verminderen (ten opzichte van 1990). Ieder land krijgt op basis van haar economische omvang een bepaald emissiequotum (uitstootquotum) opgelegd. Landen kunnen delen van het quotum aan elkaar verkopen, zodat veelverbruikers tegen betaling meer kunnen uitstoten.

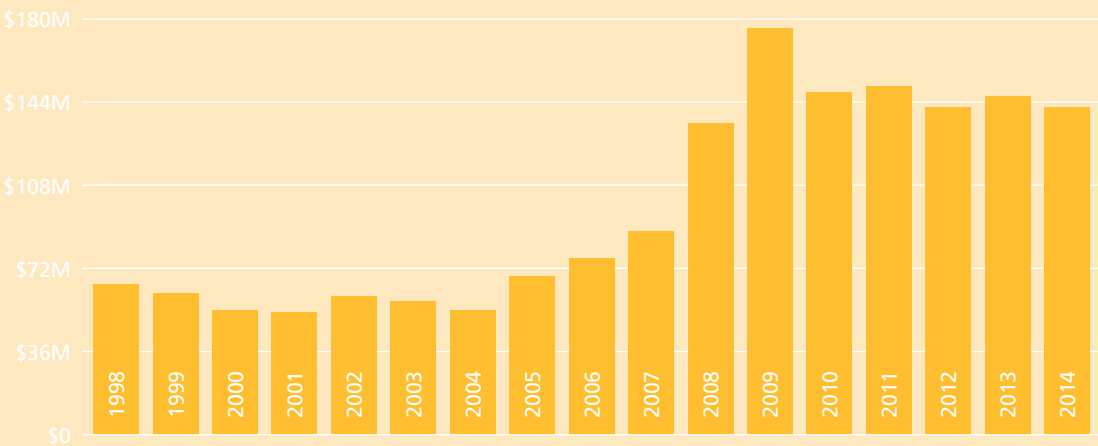
2011

In Duitsland stemt de Bondsdag voor de **Energiewende**. Duitsland vult haar energieportfolio met hernieuwbare energiebronnen en beperkt het gebruik van fossiele brandstoffen (olie, kolen en gas). Gaan andere landen volgen? Of weerhoudt de machtige energielobby hen hiervan?

Lobbyuitgave

Hoewel het moeilijk te achterhalen is hoeveel invloed zij ermee verwerven, is het veelzeggend dat oliemaatschappijen wereldwijd \$144 miljoen reserveren om te lobbyen. Ook onze 'eigen' Koninklijke Shell heeft ook een flink

lobbyapparaat, in sommige jaren werd zelfs \$15 miljoen aan de lobby uitgegeven.

Alexander Rinnooy Kan

Over het land dat de windmolen uitvond

TOT VERBAZING VAN veel Nederlanders blijkt Nederland bij kritische beschouwing eigenlijk best een prima land te zijn. En dat niet op grond van vage sentimenten, maar op grond van solide vergelijkende statistieken: over concurrentiekracht, over gezondheidszorg, over het aantal musea per inwoner en nog zo wat. Er is maar één echte uitzondering op die regel, en dat is vreemd genoeg het Nederlandse energiebeleid. Wij zijn het land dat de windmolen uitvond, maar wij zijn de technologie inmiddels kwijtgeraakt aan Denemarken. En zelf geheel onderaan beland in het Europese duurzame energieklassement. En veel hoger komen we voorlopig niet: onze toch al matige nationale ambities op dit terrein worden door het zittende kabinet eerder naar beneden dan naar boven bijgesteld.

Met Jacqueline Cramer verliet de laatste *full time* duurzaamheidsminister de Nederlandse politiek. Ondertussen trekken de ons omringende landen, Duitsland voorop, de ene tussensprint na de andere. Akkoord, het kost een paar centen, maar onlangs kon Thomas Friedman in zijn column voor de *New York Times* Duitsland met recht en reden kenmerken als een economische grootmacht op zonne-energie; een kwalificatie waar Nederland om meer dan een reden vooralsnog niet voor in aanmerking zal komen.

Hoe kon het zo misgaan? We zijn verwend door ons aardgas, en beleven zo het staartje van de Hollandse ziekte die ons in de jaren zeventig teisterde toen we deze geheel gratis bodemschat gretig plunderden ter financiering van de verzorgingsstaat. We hadden beter net zo spaarzaam kunnen boren als de Noren; dankzij D66 komt er op de valreep nog een vernieuwingsfonds op zijn Noors dat gevuld wordt met aardgasgeld, maar de Slochterse erfenis is en blijft een ongelukkige.

Er rust geen zegen op het Nederlandse energiebeleid. Wie herinnert zich niet uit de jaren zeventig de Brede Maatschappelijke Discussie over kernenergie, die zich moeizaam voortsleepte van buurthuis naar Binnenhof om daar na vijf jaar in een diepe la te belanden? Het recente, tenminste even brede Energieakkoord van de SER bevat een aantal concrete goede voornemens, maar illustreert in zijn totstandkoming toch opnieuw het gebrek aan politiek enthousiasme voor het duurzaamheidsthema.

Het is pijnlijk en gênant. Duurzaamheid is een essentiële opgave voor een moderne economie en een buitenkans voor innovatie in de vruchtbare zone tussen publiek en privaat. Naast het uitdragen van nationaal energiebeleid dat in Europa voorop loopt in plaats van achteraan sjokt, zou Nederland een internationaal toonaangevende circulaire economie moeten willen worden, profiterend van een burgerbereidheid tot recyclen waarin we gelukkig wel voorop lopen. Duurzaamheid is te belangrijk om alleen aan de politiek over te laten, iedereen kan bijdragen: ik rijd zelf nauwelijks meer auto en lees voedselketten kritischer dan ooit tevoren. Maar de politiek moet meedoen – en een volgend kabinet zou de dreigende traditie van wegduiken met kracht moeten doorbreken. ■

THEMA

De overheid speelt een belangrijke rol bij de transitie naar duurzame energie. Soms als initiator, soms faciliterend, op andere momenten sturend. Maar welke overheidslaag is hiervoor het meest geschikt? Wat kunnen politici en bestuurders in Europa, het Rijk en gemeenten ieder in hun eigen domein bijdragen aan de energietransitie? Drie D66-politici over de kansen en mogelijkheden vanuit hun werkveld: maatwerk op lokaal niveau, betere wetgeving door de rijksoverheid, en vanuit Europa een eensgezinde stem in de internationale energieverhoudingen.

Energietransitie Lokaal & Nationaal & Europees

Lokaal

inspelen op specifieke behoeften

Het stedelijk gebied is dé plek waar we onze energieambities kunnen behalen. Waar vroeger de kolencentrales of kerncentrales de landelijke infrastructuur voor energie vormden, is dit in de toekomst anders. De rol van de centrale overheid verandert dan ook: stimuleren, geen absurde regels bedenken en het vooral lokaal mogelijk maken. Lokaal staat de wereld van energie niet stil. Talloze energiecoöperaties zijn de afgelopen jaren ontstaan. Voor en door inwoners zelf, opererend op basis van vaak kleine initiatieven met grote resultaten. Ook in Apeldoorn hebben we een coöperatie, 'deA'. Hun project 'Zon op school' heeft meer effect gehad dan een campagne van een overheid ooit zou kunnen hebben. Vooral omdat ouders konden investeren in zonnepanelen, soms aangespoord door hun eigen kinderen. Hierdoor krijgen ze hopelijk ook voor thuis nieuwe ideeën.

Het stimuleren van duurzame initiatieven door de overheid is niet eenvoudig en draait om het creëren van beweging. Uiteindelijk moeten bewoners en bedrijven zelf stappen zetten en daarom vragen verschillende projecten om verschillende aanpakken. Alleen daarom al kan dit niet centraal worden geregeld. Het moeten lokale overheden zijn die dit vraagstuk oppakken, in elk project weer op een andere manier. Zo ligt er met 'Kerschoten Energie Neutraal' (KEN) een plan voor de wijk Kerschoten om volledig energieneutraal te worden. Tijdens het opstellen van dit plan werden bewoners en bedrijven actief. Maar na de oplevering van het rapport dreigde het stil te vallen. Daarom heeft de gemeente een 'KEN-regisseur' aangesteld. Een wijkbewoner die ingehuurd

is om partijen met elkaar te blijven verbinden, bijeenkomsten te organiseren en acties te starten. Om het vliegwiel op gang te houden, bleek Kerschoten iemand nodig te hebben die er af en toe een draai aan geeft.

Het dorp Loenen heeft het plan 'Loenen Energie Neutraal'. Met een Europese subsidie schreven we onder de Apeldoornse dorpen een competitie uit. Welk dorp heeft het beste plan om energieneutraal te worden? Loenen kwam als beste uit de bus. Het plan bevatte intentieverklaringen voor investeringen ter waarde van een veelvoud van het subsidiebedrag. En een idee om deze gelden langjarig in te zetten. Loenen heeft geen enkele moeite om het vliegwiel op gang te houden. Sterker nog: bewoners die nu een aanvraag indienen, moeten tot 2019 wachten om gebruik te maken van dit *revolving fund*. Onze rol in Loenen is dan ook gezamenlijk zoeken naar meer middelen, door contacten te leggen met overheden, maar ook met bedrijven.

Naast bedrijven en bewoners, die het belangrijkste zijn bij de energietransitie, zijn natuurlijk alle overheidslagen betrokken. Maar het is een feit dat de lokale overheid de kansen, de partijen en de behoeften kent. Geef de gemeente dan ook alle mogelijkheden om deze positie te benutten!

Olaf Prinsen

Wethouder gemeente Apeldoorn en voorzitter VNG-commissie Milieu, Energie en Mobiliteit

**De lokale overheid kent de kansen
de partijen en de behoeften**

Nationaal

meer ruimte voor besparing en groene stroom

Onze energiehuishouding is aan een grondige renovatie toe. Een van de manieren om slimmer met energie om te gaan, is om energie te besparen. Dat kan door meer aan isolatie te doen. Warmte die thuis niet verloren gaat door de kieren in de kozijnen hoeft niet extra opgewekt te worden. Op dit moment worden onze huizen nog verwarmd door gas. D66 wil dat ook andere energiebronnen worden gebruikt, zoals warmte. Geothermie (aardwarmte) waar dat kan, of warmtenetten voor de restwarmte van de industrie in de Rotterdamse haven. In het Energieakkoord zijn afspraken gemaakt. Maar het gaat nog te langzaam. D66 wil dat het ook voor woningeigenaren aantrekkelijker wordt om hun huis zuinig en comfortabel te maken. Bijvoorbeeld door ook hen voorfinanciering aan te bieden, waarbij zij net als huurders alleen aflossen in de jaren dat zij in het huis wonen.

Veel van onze wetgeving is nog gebaseerd op het gebruik van fossiele brandstoffen. Dit staat het gebruik van nieuwe en betere technieken in de weg. De energiebelasting maakt het veel aantrekkelijker om op elektriciteit te besparen dan op gas. Terwijl juist bij gas nog een grote uitdaging ligt. D66 wil dat de regels voor het gebruik van gas en elektriciteit meer naar elkaar toegroeien. Zo wordt deze belasting op termijn technologie-neutraal. Tegelijkertijd wordt daarmee de opslag van energie aantrekkelijker. Overdag kan met zonnepanelen elektriciteit worden opgewekt. Deze energie wordt opgeslagen in een thuisaccu om vervolgens 's avonds de lampen mee aan te doen of tv mee te kijken. Maar ook opslag in de vorm van waterstof of zonnebrandstof kan op termijn interessant worden.

Naast investeren in zon en wind, isolatie en energieopslag kunnen we ook investeren in samenwerking met andere landen. Door in Europa samen te werken op het gebied van energie kunnen we de kosten enorm verlagen. Zo kunnen we de energienetten in Europa aan elkaar koppelen. Wanneer ergens in Europa een tekort is aan elektriciteit, kan een centrale in een ander land bijspringen. Dat is veel slimmer en effectiever dan wanneer elk land er zijn eigen reservekolencentrales op nahoudt. Samen staan we sterk. Op lokaal niveau kunnen we afspraken maken met woningcorporaties over energiebesparing. Nationaal investeren we in het opwekken van groene stroom. En in Europa zet Nederland zich hard in voor de gewenste energieomslag. Lokaal, nationaal en internationaal werken we aan het beter omgaan met onze energie. Beter voor onze onafhankelijkheid, beter voor onze economie én beter voor het milieu.

Stientje van Veldhoven
Tweede Kamerlid D66

Energiebelasting maakt het veel aantrekkelijker om op elektriciteit te besparen dan op gas

Europees

eensgezind energieonafhankelijk

Het jaar 1959 heeft Nederland voor altijd veranderd. Een enorme aardgasbel werd ontdekt in Groningen. Er kwam een einde aan de lastige energiesituatie in ons land. Turf en kolen, waar gas uit gehaald werd, waren tot dan de energiedragers. Het aardgas zou voor decennia energie en welvaart brengen. Na bijna zestig jaar komt daar nu een einde aan. Nederland wordt met de neus op de feiten gedrukt. Energie is essentieel voor onze moderne samenleving, dus we moeten op zoek naar nieuwe energiezekerheid. En energie moet betaalbaar zijn, en schoon. Luchtvervuiling en het klimaatprobleem vereisen een radicale energietransitie naar hernieuwbare bronnen.

De gasvondst maakte Nederland deels energieonafhankelijk en een belangrijke speler op het geopolitieke schaakbord. Maar ook gemakzuchtig. Precies daarom lijkt Nederland steviger verast te worden door de energietransitie dan ons omringende landen. Waar Duitsland al jaren met een *Energiewende* bezig was, werd in Nederland te elfder ure een energieakkoord gesloten. Een akkoord dat er overigens nooit was gekomen zonder de Europese bindende doelstelling van 14 procent duurzame energie in 2020.

De wereld ziet er anno 2015 grimmig uit. Keiharde energiepolitiek voert de boventoon. Poetin, het Midden-Oosten, Venezuela, maar ook de Verenigde Staten weten hier raad mee. Het kleine Nederland lijkt daarin zonder eigen gas weerloos. Maar, de toekomst kan veel rooskleuriger zijn. Een succesvolle energietransitie zal immers energieonafhankelijkheid brengen, alsmede

schone, goedkope energie in overvloed. Maar dat zal alleen lukken als we bereid zijn een krachtig en eensgezind Europees energiebeleid te ontwikkelen. Zonder Europese samenwerking zal Nederland op energiegebied het onderspit delven.

Naast het sterk groeiende aandeel van zonne- en windenergie biedt waterkracht via getijden en rivieren mogelijkheden voor ons land. Net als geothermische energie. Maar waarschijnlijk tegen veel hogere kosten dan wanneer we het Europees aanpakken. Met een Europese blik op onze energievoorziening is Nederland in staat straks goedkope, schone energie in overvloed te hebben. Daar ligt de toekomst. Op de korte termijn blijven ook gas en olie een rol spelen in onze energievoorziening. Maar ook daarvoor hebben we de slagkracht van Europa nodig, om geopolitieke inmenging in de internationale energiemarkten zoveel mogelijk te beperken. Het recente anti-trustonderzoek van de Europese Commissie naar mogelijk monopolistisch gedrag van Gazprom had geen enkele lidstaat in z'n eentje kunnen opstarten. En diegenen die toch denken dat we het in Nederland alleen kunnen klaarspelen, moeten eens kijken naar de ranglijst van hernieuwbare energie in Europa. Daarop staan we nu bijna helemaal onderaan.

Gerben-Jan Gerbrandy
Europarlementariër D66

Met een Europese blik op onze energievoorziening is Nederland in staat straks goedkope, schone energie in overvloed te hebben

Thema-katern:
De slag om
duurzame energie

Mr. Hans
van Mierlo
Stichting

Zicht op de toekomst

Op mijn twaalfde kreeg ik *Zicht op de Toekomst*. Het boek van de Haarlemse tweelingbroers Robbert en Rudolf Das stond vol kleurrijke tekeningen van een ideale, duurzame, hightech wereld in 2063. Ik herinner me eivormige elektrische auto's, grote glazen gebouwen met paradijselijke binnentuinen, en reusachtige windmolens. Door de gebroeders Das wist ik dat ik, net als mijn vader, architect wilde worden. Het leek mij een heroïsch beroep, waar je, zoals Howard Roark uit Ayn Rand's *Fountainhead*, met grote ideeën compromisloos de wereld probeert te veranderen. Ergens ging het mis. In een puberale opwelling besloot ik filosofie te gaan studeren. Ik beklag me er nog wel eens over, maar na het zien van de Tegenlicht-documentaire *Ecomania in China* besepte ik dat het me waarschijnlijk wat illusies heeft bespaard. Net zoals de gedroomde wolkenkrabber van Howard Roark mislukte, laat de documentaire zien hoe de plannen van twee mannen die de wereld duurzamer willen maken botsen op de weerbarstige werkelijkheid.

De eerste man is de 75-jarige Finse ingenieur en schrijver Eero Paloheimo. Met zijn rijzige postuur, spierwitte baard en monotone tongval heeft hij iets weg van een vermoeide tovenaar. Eero vertelt hoe zijn droom van een eco-valley in democratisch Europa niet van de grond kwam. Te log om de duurzaamheids crisis op te lossen, oordeelt hij. Zijn "Silicon Valley van de schone technologie" zou meer kans van slagen hebben in China. Een 3D-animatie toont hoe dat eruit moet komen te zien: glimmende innovatiecentra, glazen bolvormige bouwwerken die uit het water oprijzen, huisjes verzonken in een zee van groen. Het wordt een "echte eco-stad in contrast met al die compromissen". En met zijn innovatiecentra voor schone energie zal eco-valley een "essentieel onderdeel [vormen] van een enorm plan om de wereld te behoeden voor een ecologische ramp."

De ambities van de tweede duurzaamheidsridder, Zhang Yue, zijn minstens zo groot. De zakenman verdiende zijn miljoenen met verkoop van energieneutrale airco, maar hing zijn consumenten bestaan, inclusief privéjet, aan de wilgen en doet nu alles duurzaam. Als een strateeg die zijn leven overziet vertelt hij over zijn ommekeer en zijn nieuwe doel: een stad in de wolken, 'Sky city'. Hij wil de hoogste, snelst gebouwde, en meest energiezuinige wolkenkrabber ter wereld bouwen. Zhang is niet gespeend van groothedswaanzin. Er komt een muziekclip voorbij waarin zijn "bouwkrijgers" netjes in Chinese rijtjes saluerend staan opgelijnd, terwijl ze "wij zijn de redders van de aarde" scanderen. Maar die milieuproblemen kunnen volgens hem niet door gewone mensen zoals de bouwkrijgers worden opgelost. De revolutie moet komen van de "allerrijksten, allergrootsten en allerslimsten."

China lijkt in werkelijkheid echter een wat minder idyllische plek om deze dromen te verwezenlijken. Zhang's toren staat er nog steeds niet, vanwege een "ouderwets vergunningssysteem". En ook Eero's eco-valley werd nooit gebouwd. Net wanneer de documentaire even monotoon als Eero's stem dreigt te worden, komt er een spanningsinjectie. Een Chinese vriend houdt Eero voor dat hij nooit heeft gesnapt hoe de dingen in China werken. Terwijl deze ambtenaar smakkend zijn eten wegwerpt, vertelt hij met pretoogjes en in gebrekkig Engels dat de Fin het belangrijkste vergeten is: bondgenoten binnen de regering vinden. Later zegt Paloheimo wat verslagen tegen iemand op een conferentie: "ik begin het aardig beu te worden".

Je kan hun dromen zien als megalomaan, naïef, een pathologische trek van mensen met een messiascomplex. Maar ik denk dat het juist die dromen zijn die ervoor zorgen dat mensen als Paloheimo en Zhang door kunnen gaan, in weerwil van alle weerstand. Ook de Chinese overheid lukt het niet ruimte te scheppen voor de grote innovatieve ideeën die het zicht op die toekomst openhouden.

Maarten Gehem
schrijver en onderzoeker

*Marietje
Schaake*

Internationale stabiliteit door vrijheid & gelijkheid

In de politiek van vandaag de dag is weinig ruimte voor meer dan een pakkende *onliner*.

Achter het snelle idee gaat (hopelijk) echter een hele gedachtewereld schuil. Uitgangspunten, waarden, en wensen over de wereld die de politicus voor zich ziet.

Sjoerdje van Heerden spreekt namens *Idee* vier D66-politici, actief op verschillende politieke niveaus – Europees, nationaal, regionaal en lokaal – over hun sociaal-liberale mens- en wereldbeeld.

De tweede politicus in deze reeks:
Europarlementariër *Marietje Schaake*.

door *Sjoerdje van Heerden*

Hoewel Marietje Schaake (1978) werkzaam is in Brussel, spreken we af bij het debatcentrum De Balie in Amsterdam. Dat betekent niet dat ze het rustig heeft. Integendeel. Sinds 2009 neemt Marietje namens D66 zitting in het Europees Parlement, waar ze voor de Alliance of Liberals and Democrats for Europe (ALDE) coördinator is van de commissie voor Internationale Handel. Tevens is ze ALDE-woordvoerder voor het Trans-Atlantisch Handels- en Investeringsverdrag (TTIP) en neemt ze zitting in de commissie voor Buitenlandse Zaken en de subcommissie Mensenrechten. Verder werkt Marietje ook nog aan de voltooiing van een digitale interne markt en de hervorming van auteursrechten in Europa.

De vraag die iedere geïnterviewde voor de kiezen krijgt, is of hij/zij zichzelf herkent in het stereotype beeld van de D66'er. Dat wil zeggen: een relatief hoogopgeleide, hedonistische, post-moderne, kosmopolitische stedeling, die goed tegen leven in onzekerheid is opgewassen. 'Ik vrees dat ik grotendeels aan dat beeld voldoe. Maar ik hoop dat dat geen grote beperking vormt om problemen voor allerlei verschillende mensen op te lossen'.

Hoe bedoel je een beperking? 'Er is altijd een risico dat mensen makkelijker contact maken met mensen die erg op ze lijken, en dat ze zich moeilijker herkennen in mensen die ze niet iedere dag tegenkomen. Als ik op D66-bijeenkomsten ben, dan valt het mij bijvoorbeeld op dat de meerderheid man is. Daarnaast hebben we wel veel jongeren binnen de partij en dat is echt fantastisch. Maar goed, het zou nog wel wat diverser mogen. Ik denk dat dit ook een open ambitie van D66 is. Het zou goed zijn als steeds meer mensen zich om allerlei redenen in ons herkennen. Ik ben er namelijk van overtuigd dat onze visie voor meer mensen relevant is. Ik vind het een heel mooi streven dat je zegt, we willen dat iedereen een goede opleiding kan krijgen en dat iedereen kansen heeft, maar dat streven moet je niet beperken tot je leden, of in wie je ziet als potentiële D66'er.'

Hoe zorg je ervoor dat de minder zelfredzame burger aansluiting vindt bij al die complexe wetgeving in Brussel? Er wordt weleens opgemerkt dat Brussel tot een eliteproject is verworpen. 'Als je hier nu een rondje maakt [debatcentrum De Balie, red.] en mensen vraagt wat er bij de Gemeenteraad in Amsterdam op de agenda staat, dan denk ik dat heel weinig mensen daar een helder beeld bij hebben. Voor de Tweede Kamer geldt hetzelfde. Hoeveel namen van Tweede Kamerleden kunnen mensen opnoemen? In die zin is Europa volgens mij niet zo uitzonderlijk. Maar ik trek me dit als politicus natuurlijk wel aan en het is zeker iets waar we oog voor moeten hebben. Een deel van het probleem is dat

er in de discussie over wat er op Europees niveau gebeurt vaak wordt gesproken over 'Brussel' in abstracte termen. Maar in werkelijkheid bestaat Brussel uit een heleboel verschillende politieke componenten die elkaar in balans houden. Daarnaast merk ik dat als het gaat over concrete vraagstukken zoals netneutraliteit, mensenrechten, milieu, migratie of defensievraagstukken, Europa wel leeft. Mensen slaan vaak aan op bepaalde thema's die hen raken. Ik denk dat wij als Europese politici de taak hebben om zaken concreet te maken en om op het juiste moment de mensen te bereiken om wie het gaat. Met meer transparantie hebben mensen in ieder geval de mogelijkheid tot inzicht en inspraak. Er is nog een wereld te winnen.'

'Wanneer je gelooft in maximale keuzevrijheid dan kun je geen roofofbouw op het milieu of de volgende generatie plegen'

Loopt de Europese Unie (en daarmee D66) niet het risico wat schoolmeesterig over te komen? Veel kiezers hebben hun bedenkingen over Europa. Hoe zorg je ervoor dat je niet belerend wordt? 'Voor een aantal grote problemen in de wereld moeten we op Europees niveau samenwerken. Maar er zijn inderdaad ook mensen die denken dat het een oplossing is om de nationale grenzen weer op te trekken en de gulden in te voeren. Maar dan zou je die mensen evengoed belerend kunnen noemen. Zij zeggen ook: wij hebben de beste oplossingen. Ik hoop dat we mensen kunnen overtuigen zonder belerend te klinken en dat we altijd het gesprek opzoeken met mensen die een andere visie hebben.'

Over politieke visies gesproken, wat versta jij onder het sociaal-liberalisme? 'Om te beginnen streef ik in klassiek-liberale zin een kleine overheid na, zodat er zoveel mogelijk ruimte bestaat

voor mensen om eigen keuzes te maken. Als het met mensen individueel goed gaat, bouwen die samen aan een stevige, open samenleving. De overheid heeft bepaalde verantwoordelijkheden, waar de markt niet automatisch voor zorgt. Kernverantwoordelijkheden zijn bijvoorbeeld veiligheid en fundamentele vrijheden. Daarnaast kiest D66 veel meer dan andere partijen voor investeren in innovatie, duurzaamheid en onderwijs, omdat die zaken door de markt niet voldoende tot hun recht komen. Als je verzuimt dit aan te pakken, dan zullen volgende generaties daarvan de dupe zijn. En zij hebben daar geen keuze in gehad. Wanneer je gelooft in maximale keuzevrijheid dan kun je geen roofofbouw op het milieu of de volgende generatie plegen.'

Als je naar het TTIP-verdrag kijkt, dan lijken tegenstanders met name gekant tegen het klassiek-liberale idee van een vrije markt. Hoe zou je dit verdrag kunnen verdedigen vanuit een sociaal-liberaal perspectief? 'Met zo'n verdrag, waar we momenteel nog aan werken, proberen we de onnodige barrières die er nog bestaan tussen de twee grootste open economieën en open democratische gebieden ter wereld, weg te nemen. Als gevolg hiervan kan je je schaal en massa inzetten om onze kwaliteit van leven te bestendigen. Het geeft ons samen een stevigere positie als het gaat om het realiseren van op regels gebaseerde handel. Iets waar bijvoorbeeld India en China, of andere opkomende economieën vaak fundamenteel anders over denken. Als je wilt weten hoe het er zonder regels aan toegaat met mens en milieu, dan hoeft je alleen maar naar Afrika te kijken. Een land als China produceert daar tegen elke prijs. Dus het is van belang dat we nu beslissingen

nemen die ervoor zorgen dat we bepaalde standaarden hoog kunnen houden. Een ander weinig genoemd voorbeeld is het protectionisme in de Verenigde Staten. Markttoegang voor Europese bedrijven is daar heel beperkt. Dat wil zeggen, Europese bedrijven mogen in de Verenigde Staten niet meedingen naar aanbestedingen, terwijl Amerikaanse bedrijven dat hier wel mogen doen. Dat is oneerlijk. Wat wij willen afspreken in het verdrag is dat die protectionistische maatregelen worden versoepeld. Daarmee geef je meer ruimte aan de markt, maar wel op basis van principes als gelijkheid en eerlijke concurrentie.'

‘Voor mij zijn een aantal principes universeel en is de wereld steeds meer met elkaar verbonden. Daarom moeten we ook steeds meer kijken naar de impact van ons handelen elders’

Bestaat er dan geen spanning tussen het garanderen van eerlijke concurrentie enerzijds en het beschermen van mensenrechten anderzijds? Met andere woorden, is regulering van de handelsvrijheden te waarborgen? ‘Handel heeft absoluut regels nodig en kan juist een manier zijn om met andere landen afspraken te maken over mensenrechten. Ik ben nu bijvoorbeeld bezig met regelgeving met betrekking tot handel in conflictmineralen. Dat zijn grondstoffen die door gewelddadige troepen in conflictgebieden op de internationale markt worden gebracht. In al onze apparaten zitten mineralen waarvan we willen uitsluiten dat het conflictmineralen zijn. Veel mensen in het bedrijfsleven zijn bang dat dit een wirwar aan regels oplevert. Maar als we in Europa slimme regels maken, hoeft het geen onnodige bureaucratische rompslomp op te leveren. Bovendien mogen mensenrechten wel iets kosten. Overigens ben ik wel van mening dat de kwalifica-

tie ‘barrière’ vaak een politieke keuze is. Wat de een ziet als onnodig obstakel, ziet de ander als een noodzakelijke garantie. Ik ben nu bijvoorbeeld ook veel bezig met regelgeving die netneutraliteit in Europa moet garanderen. Het principe van netneutraliteit houdt in dat internetaanbieders alle data gelijk en zonder discriminatie doorgeven aan consumenten. Ik vind dat de overheid dit principe moet vastleggen. Tegenstanders van netneutraliteit bestempelen dat als een onnodige barrière, maar ik vind het juist een essentieel kader waarbinnen optimale vrijheid en eerlijke concurrentie kan bestaan. Het liefst zou ik dus zoveel mogelijk

ruimte hebben, maar wel binnen een kader dat is gebaseerd op principes. Dat principe zou kunnen zijn: eerlijke concurrentie, bescherming van mensenrechten, of nationale veiligheid. Dus je kunt niet zozeer zeggen meer of minder barrières, want dat hangt van je politieke blik en het onderwerp af.’

Bestaan er absolute barrières, ongeacht je politieke bril? ‘Jawel, een verbod op een marteling en de universaliteit van mensenrechten. Momenteel ben ik bezig met het maken van beleid dat moet voorkomen dat er gehandeld wordt in materialen waarmee je de doodstraf uit kunt voeren of waarmee je marteling teweeg kunt brengen. Er zijn bijvoorbeeld middelen op de markt die je kunt gebruiken voor anesthesie, maar die je ook kunt gebruiken om iemand te laten doodgaan. Wij willen de handel in deze middelen reguleren door de toegang ertoe te beperken. Simpel gezegd, een ziekenhuis in de Verenigde Staten mag deze middelen wel kopen, maar een gevangenis niet.

Beeld / Bram Belloni

Je kunt deze maatregelen als gedoe beschouwen, maar als je stelt dat Europees beleid er is om wereldwijd de doodstraf af te schaffen, dan vind je dat alle barrières verbleken in vergelijking met dat doel. Alleen dat zal toch niet iedereen met je eens zijn. Er zijn ook mensen die zeggen; jongens laten we ons niet met de rest van de wereld bemoeien, laten we het dicht bij huis houden. *First things first*. Hier is het momenteel ook al crisis. Het gaat er dus uiteindelijk meer om of je een barrière proportioneel ziet ten aanzien van het ideaal dat je nastreeft, of het principe dat je wilt waarborgen.’

Als ik het zo hoor, pas je het principe ‘vrijheid in verbondenheid’ expliciet toe tot over de landsgrenzen. Klopt dat? ‘Ja, voor mij zijn een aantal principes universeel en is de wereld steeds meer met elkaar verbonden. Daarom moeten we ook steeds meer kijken naar de impact van ons handelen elders. Ook omdat die impact uiteindelijk ons weer raakt. Het wordt steeds duidelijker zichtbaar dat de grens tussen binnenlands en buitenlands beleid aan het vervagen is. De strijd tegen ISIS of Jihadisten is evengoed aanwezig in het Midden Oosten, als in Amsterdam. Maar ook steeds meer mensen vragen zich af of de kleding die zij dragen, gemaakt is door mensen die een fatsoenlijk leven leiden, of door mensen die worden uitgebuit. We weten simpelweg steeds meer over de omstandig-

heden op andere plekken ter wereld. Men wordt zich er steeds sterker van bewust dat hun keuze kan worden ingezet om het leven van mensen elders te verbeteren. Als je gelooft dat die wereldwijde ketens een wereldwijde verantwoordelijkheid moeten dragen, dan moet je actie willen ondernemen. Dat gaat niet vanzelf.’

Ligt die verantwoordelijkheid ook bij de Europese Unie? ‘Ja, ik zie het ook als een verantwoordelijkheid van Europa om de universaliteit van mensenrechten te waarborgen. Wij moeten kijken hoe we de kansen voor jonge mensen in Noord-Afrika, het Midden-Oosten, Rusland of de Oekraïne kunnen vergroten. Ik denk dat dat niet alleen een verantwoordelijkheid is die we hebben, maar ook dat het in ons belang is om dat te doen. Deze mensen zijn ook heel belangrijk voor onze toekomst. Dus het hele verhaal van Zijlstra over ‘samenwerken met dictators’ en tegen ‘het opgeheven vingertje’ vind ik de wereld op zijn kop en niet liberaal. [In maart 2015 verscheen in Liberaal Reveil een pleidooi van VVD-fractievoorzitter Halbe Zijlstra, waarin hij opriep tot een meer realistisch buitenlands beleid, dat uitgaat van het eigenbelang en gericht is op de stabiliteit van onze eigen regio. Zijlstra stelt dat we moeten kijken naar wat haalbaar is, en niet naar wat wenselijk is. *red.*] Iedereen wil stabiliteit, maar als je vraagt of je dat krijgt door te onderdrukken, of door mensen meer vrijheden te geven en democratie te verankeren, dan weet ik het antwoord wel.’

Hiermee besluiten we ons gesprek. Marietje biedt aan om te wachten op de rekening, zodat ik mijn trein naar Brussel kan halen. Later die avond loop ik langs het Europees Parlement en denk ik eraan hoe Marietje daar spoedig weer plaats zal nemen om haar idealen in praktijk te brengen. ■

Sjoerdje van Heerden is politicoloog en publicist. Ze is gepromoveerd aan de Universiteit van Amsterdam en gespecialiseerd in immigratie- en integratievraagstukken, politieke communicatie, partijcompetitie en radicaal rechts populistische partijen.

Bijna twee jaar nadat Koning Willem-Alexander ‘de participatiesamenleving’ noemde in zijn Troonrede blijft dit begrip de gemoederen bezighouden. Is het nu eigenlijk een goed of slecht idee? In *Van opgelegde naar oprechte participatie* (2014) zet Corina Hendriks, namens de Van Mierlo Stichting, uiteen hoe sociaal-liberalen naar de participatiesamenleving kijken. Met teveel hang naar individuele vrijheid, meent Robert van Putten, namens het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. In hun *Coöperatiemaatschappij* (2014) benadrukken zij vooral de waarde van de gemeenschap.

Beste
Corina,
Beste
Robert,

Beste Corina,

Dit voorjaar heb ik met veel plezier twee mede door jou geschreven boeken *Ordering op orde* en *Van opgelegde naar oprechte participatie* gelezen. Deze publicaties sluiten zeer nauw aan op het boek *Coöperatiemaatschappij* dat ik (met Wouter Beekers) heb geschreven. Dan denk ik aan de beschrijving en duiding van nieuwe sociale ontwikkelingen in de sfeer van de gemeenschap én in die van de markt, de visie op nieuwe verhoudingen tussen overheid en samenleving – niet beide sferen tegenover elkaar zetten, maar met elkaar in verbinding brengen, niet per definitie ‘meer gemeenschap’, maar ook kijken naar dynamiek op de (sociale) markt. En vooral: de organisatielogica van de samenleving moet centraal staan, juist ook in de sfeer van de overheid. Wij spreken dan over ‘coöpereren’, jullie over het ‘relatieprincipe’. Jullie zetten waarden centraal die ook bij ons naar voren komen: de menselijke maat en de kleinschaligheid.

De eerlijkheid gebiedt me te zeggen dat deze overeenkomsten voor mij best een verrassing waren. Waar tussen D66 en de ChristenUnie vaak een grote kloof wordt gesignaleerd lijkt het verschil tussen sociaal-liberaal en christelijk-sociaal toch meer gradueel van aard. Echter, het punt waarop de wegen in elk geval wel duidelijk scheiden is de visie op de (rol van de) gemeenschap.

In jouw publicaties is de inzet van begin tot eind de verdere realisering van vrijheid en individualiteit. De manier waarop overheid en markt zijn georganiseerd, volgens welke logica’s ze werken en de ontwikkeling naar een participatiesamenleving moet gericht zijn op bevordering van vrijheid en individualiteit. Anders gezegd, het hoogste goed van het samenleven is vrijheid en individualiteit. De nadruk hierop is zo groot, dat ik er kriebels van krijg: draait het dan allemaal hierom?

Politiek-filosofisch ligt hier tussen ons volgens mij een groot verschil. Hoewel ook in het christelijk-sociaal denken vrijheid en individualiteit van grote waarde zijn (sterker: deze waarden zijn mede voortgebracht door het middeleeuwse christelijke Europa) krijgt bij het christelijk-sociaal denken de gemeenschap ook een hoge plaats. Antropologisch uitgangspunt is dat mensen inherent sociale wezens zijn, ze zijn wederzijds afhankelijk. Dat is vervolgens geen tragiek en gemeenschap is niet slechts een vehikel tot vrijheid en individualiteit; mensen zijn bedoeld om samen te leven, in gemeenschap. In het christelijk-sociale denken wordt dan wel gesproken over de mens als ‘antwoordend-zorgend-wezen’, gericht op de relatie met mensen en

de wereld om hem heen. Gemeenschappen zijn dus inherent van grote waarde om dit relationele mens-zijn te realiseren. Vandaar dat in de *Coöperatiemaatschappij* de focus ligt op de ‘welvebonden samenleving’. Gemeenschappen vormen vervolgens ook de belangrijkste kernen en voorwaarde voor een ‘goede samenleving’. Een samenleving waarin gemeenschap en de mens als relationeel wezen verkwijnen, is ontspoord. De spits in *Coöperatiemaatschappij* ligt dan ook op een herstel hiervan, binnen de condities die de laatmoderniteit met zich meebrengt. Dit verschil in visie op mens en samenleving brengt me dan ook tot drie vragen bij jouw publicaties. In de kern vraag ik me af of jouw sociaal-liberale inzet richting een participatiesamenleving niet te kwetsbaar is.

In de eerste plaats vraag ik me af of je voldoende het verlangen naar gemeenschap honoreert. Je beschrijft de nieuwe sociale dynamiek van samenwerking, coöperaties en delen die we in de samenleving waarnemen en signaleert terecht het verlangen naar menselijk maat en kleinschaligheid tegenover vervreemdende bureaucratisering. Maar in deze sociale dynamiek klinkt ook een roep om gemeenschap(szin), om nieuwe verbondenheid in een gefragmenteerde samenleving. Er is een maatschappelijk verlangen naar ‘samen’, en niet zozeer naar nog meer vrijheid en individualiteit.

In de tweede plaats vraag ik me af of je de ontwrichtende kracht van de neoliberale ideologie voldoende onderkent. Kritiek op neoliberalisme is bij jou opvallend afwezig, terwijl deze de samenleving en gemeenschapsvorming bedreigt. Neoliberalisme voedt de huidige ‘vitaliteitsbubbel’, voedt een bestuurlijke cultuur van wantrouwen en ziet mensen vooral floreren in competitie, in plaats van in samenwerking. Bovendien is het een ideologie die individualiteit en vrijheid bedreigt: we staan onder de dwang van de ‘psychopolitiek’ (Byung Chul Han).

In de derde plaats vraag ik me af of de door jou geprefereerde inzet van het ‘relatieprincipe’ wel voldoende is. Je maakt het interessante analytische onderscheid tussen logica’s, sferen en personen. In het verlengde daarvan pleit je voor méér inzet van de logica van de gemeenschap (relatieprincipe), maar niet voor méér inzet van gemeenschap. Volgens mij gaat dat niet werken. Juist in die gemeenschap wordt dat relatieprincipe geoefend en levend gehouden. Ik betwijfel of het relatieprincipe wel sterk genoeg is zonder die gemeenschap. Is tegenover een overwoekerende staat en een vervreemdende bureaucratie een sterke gemeenschap niet het beste tegenwicht?

Robert van Putten, Onderzoeker bij de Vrije Universiteit Amsterdam,
en in 2014 gastonderzoeker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

**Mr. Hans
van Mierlo
Stichting**

Beste Robert,

Hartelijk dank voor je brief en de tijd en moeite die je hebt genomen om maar liefst twee publicaties te lezen van de Van Mierlo Stichting. Toch een wetenschappelijk bureau van een politieke partij die niet vaak in één adem wordt genoemd met de ChristenUnie. Ook ik was enigszins verrast door de overeenkomsten met de *Coöperatiemaatschappij*; hoewel dit wellicht ook weer niet zo verrassend zou hoeven zijn aangezien we ons baseren op min of meer dezelfde wetenschappelijke inzichten.

Laat ik meteen beginnen met jouw belangrijkste zorg en irritatie: individuele vrijheid als hoogste goed in de samenleving. Sociaal-liberalen – zoals overigens alle liberalen – stellen inderdaad de vrijheid van het individu voorop om naar eigen inzicht zijn leven in te richten. Hierbij wil ik echter twee nuanceringsaanbrengen. Allereerst is individuele vrijheid *an sich* niet ons doel; het gaat ons om de ‘kwaliteit van leven’ van alle mensen voor de langere toekomst te verzekeren. En omdat niemand voor een ander kan bepalen wat ‘kwaliteit van leven’ is, is voor liberalen individuele vrijheid zo belangrijk. Ten tweede, sociaal-liberalen – de toevoeging ‘sociaal’ benadrukt dit al – onderscheiden zich van andere liberalen door onze nadruk op de (vrije) mens als sociaal wezen. Sociaal-liberalisme betekent ‘vrijheid in verbondenheid’. Mensen gaan verbindingen aan met anderen, geven hun leven vorm in interactie met anderen, vormen groepen of gemeenschappen, simpelweg omdat we niet anders kunnen en willen. We hebben anderen nodig. Of anders geformuleerd: andere mensen en groepen zijn voor bijna iedereen belangrijk voor onze ‘kwaliteit van leven’.

Sociaal-liberalen benadrukken dus zeer zeker het belang van groepen. Ze zijn een *fact of (social) life*. Voor ons zijn gemeenschappen – of zoals wij dit liever stellen “verbondenheid” of “sociale cohesie” – cruciaal voor een toekomstvast samenleving waarin mensen zich thuis voelen. Er is voor ons zelf zoiets als een collectief of publiek belang waarvoor we bereid zijn om individuele vrijheden op te geven (volgens de “sociale contract theorie” de reden waarom mensen zich verenigen). Voor ons is gemeenschapsvorming echter geen doel op zich, en daarmee kan het individu nooit ondergeschikt zijn aan die gemeenschap. Wellicht is ons “individualistisch perspectief op samen” wel het beste verwoord in een uitspraak van Herman Wijffels, overigens van christelijke huize, waarbij hij individualisering kenmerkt als een proces waarbij de mens die leeft als onderdeel van een gemeenschap plaatsmaakt voor een individu dat leeft met verantwoordelijkheid voor het geheel.

Dit onderscheid is meer dan semantiek. Juist sociaal-liberalen die belang hechten aan de sociale aard van mensen en daarmee aan sociale verbindingen, moeten er altijd voor waken niet in gemeenschapsdenken te vervallen. Vandaar het streven naar zoveel mogelijk individuele vrijheid. Niet als autonomie of onafhankelijkheid, maar als de ruimte om je eigen levenspad te kiezen en niet (te) afhankelijk zijn van anderen. Dit is precies de reden waarom (sociaal-) liberalen zich sterk maakten en maken voor een welvaartstaat, die mensen basiszekerheid biedt, zodat ze niet van bijvoorbeeld hun burens afhankelijk zijn voor hulp. Er hoeft helemaal niets mis te zijn met het vragen om hulp. Het is wel problematisch voor ons als iemand bijvoorbeeld zich niet meer durft uit te spreken of iets niet meer te doet uit vrees om deze hulp te verliezen. Met andere woorden, wellicht meer dan het christelijk-sociaal denken, zijn sociaal-liberalen zich bewust van de schaduwzijdes van het leven in een groep.

Wij menen dat dit individualistisch perspectief op samen juist iets is van deze tijd! Ja, er is een sterke behoefte aan ‘samen’, aan ‘gemeenschap’, juist ook omdat de sociale verbanden van weleer die behoefte niet meer kunnen vervullen. Verbondenheid dus, maar wel in vrijheid: Hurenkamp en Duyvendak (2004) noemen dit ‘lichte verbindingen’, omdat hedendaagse sociale verbindingen veel meer een open netwerkkarakter hebben dan een gesloten, institutioneel of hiërarchisch karakter. Zijn deze nieuwe verbindingen kwetsbaar? Wij menen van niet. En uit empirisch onderzoek blijkt – alle gevoelens over de gefragmenteerde samenleving ten spijt – dat er qua verbondenheid, solidariteit en cohesie geen aardverschuivingen plaatsvinden in Nederland. Sociale verbindingen veranderen wel, maar verdwijnen niet.

Het probleem zit hem volgens ons niet in minder of meer gemeenschap, of minder of meer lichte verbindingen, maar in het feit dat we – wat wij noemen – het relatieprincipe wat uit het oog zijn verloren: ordening via dialoog, op basis van gelijkwaardigheid, vertrouwen en wederkerigheid. Deze manier van reguleren kan wel degelijk plaatsvinden buiten een gemeenschap. We hanteren deze ordeningsvorm elke dag, op straat of in het openbaar vervoer. Daar “overleggen” we ook met elkaar over wat normaal of handig is. Of denk aan een ambtenaar die overlegt met een zorgprofessional of buurtbewoner. Dat is allemaal ordening via het relatieprincipe terwijl er geen sprake is van een gemeenschap (behalve wellicht in de heel abstracte zin: als “mensen onder elkaar”, maar dat bedoel je vast niet met gemeenschap). Meer relatieprincipe staat daarmee niet gelijk aan meer gemeenschap. Sterker nog, “meer gemeenschap” kan heel goed samengaan met meer bureaucratie (en juist minder relaties). In deze zin is ons pleidooi voor “oprechte participatie” niet alleen een ferme kritiek op het “neo-liberalisme” – ik heb zelf heel weinig op met deze term omdat het een fluïde term is met velerlei invullingen; maar als hieronder verstaan wordt eenzijdig markt- en competitiedenken, dan ja – maar ook op het geïnstitutionaliseerde “maatschappelijk middenveld”; omdat beiden individuele vrijheden kunnen (!) beperken. Het gaat ons altijd om de juiste balans tussen ordeningsprincipes die er tezamen voor zorgen dat we de “kwaliteit van leven” van individuen voor de langere toekomst kunnen verzekeren.

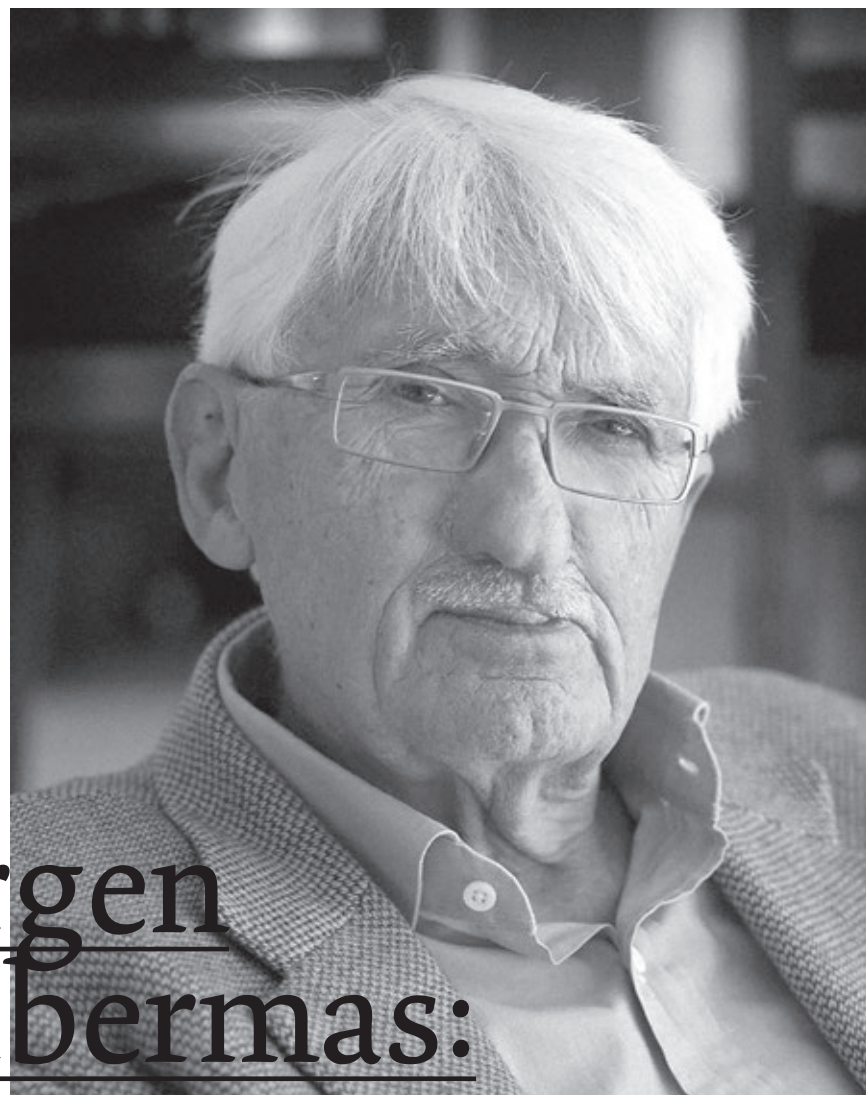
Corina Hendriks, *Wetenschappelijk medewerker Van Mierlo Stichting*

Hedendaags sociaal-liberalisme — en zijn inspirators

Hedendaags sociaal-liberalisme is als politieke stroming voortdurend in ontwikkeling.

Het ontstaan ervan ligt in de 19de eeuw – denk aan John Stuart Mill – met fundamenten die teruggaan naar de vroege liberalen uit de 17de en 18de eeuw – met filosofen als John Locke en Immanuel Kant – en hun voorgangers.

Het zijn vooral denkers en politici van na de Tweede Wereldoorlog die bijdragen aan de vorming van het hedendaags sociaal-liberalisme, dat tracht antwoorden te geven op vraagstukken en ontwikkelingen van deze tijd.

Jürgen Habermas: burger tegen het systeem

Het ligt op het eerste gezicht niet voor de hand om *Jürgen Habermas*, de in 1929 in Düsseldorf geboren Duitse politiek filosoof, een sociaal-liberaal te noemen. Hij heeft zich de afgelopen jaren zeer kritisch uitgelaten over de manier waarop de trojka van IMF, Europese Commissie en ECB een strikt bezuinigings- en hervormingsbeleid probeert op te leggen aan Griekenland – beleid dat door D66 in de Kamer juist voluit wordt gesteund. Maar wie de kritiek van Habermas tot zich door laat dringen ziet dat deze in de kern niet zozeer gericht is op de economische inhoud van het EU-beleid, maar op de democratische inbedding ervan. En hiermee zit hij juist wel weer sterk op één lijn met het sociaal-liberale gedachtegoed van D66. Als weinig andere hedendaagse filosofen laat Habermas zich uit over de vraag hoe een steeds verder mondialiserende samenleving in overeenstemming gebracht moet worden met democratische principes en, in het verlengde daarvan, over de gewenste politieke inrichting van de EU. Als sociaal-liberale partij die ‘denk en handel internationaal’ tot richtingwijzer heeft verklaard, kunnen we daarom eigenlijk niet om hem heen.

Door Herman Beun

HABERMAS HEEFT EEN nogal ‘linkse’ reputatie. Dit heeft zeer zeker te maken met zijn prominente positie binnen de zogeheten *Frankfurter Schule*. Deze sociale en politiek-filosofische denk-school was tijdens het interbellum ontstaan bij het *Institut für Sozialforschung* van de Goethe-universiteit in deze stad. Onder de vroege leden van de school waren Max Horkheimer, Theodor Adorno, Herbert Marcuse en Franz Leopold Neumann – denkers van veelal sociaal-democratische snit die kritisch stonden tegenover de bestaande kapitalistische, fascistische en communistische maatschappijssystemen van hun tijd. Kenmerkend voor de *Frankfurter Schule* was het streven naar een “kritische theorie” in de sociale wetenschappen. Met die door Horkheimer geïntroduceerde term wordt terugverwezen naar Kant’s *Kritiek der Zuivere Rede*. “Kritisch” staat

hier voor filosofische reflectie op de beperkingen van claims over bepaalde soorten kennis: kunnen we wel zo zeker zijn van alles wat we beweren? Volgens de *Frankfurter Schule* staat kennis niet los van de taal en begrippen waarin we deze uitdrukken. De manier waarop we kennis formuleren wordt gestuurd door de begrippen die we al kennen, en daarmee door de bestaande cultuur en machtsstructuren. Een “kritische” theorie moest dan ook niet alleen maar beschrijven, zoals “traditionele” op de natuurwetenschappen geënte theorieën dat deden, maar was ook normatief in de zin dat onderliggende, vaak impliciete, machtsstructuren ermee moesten worden blootgelegd en onschadelijk gemaakt. Kennis die op deze manier ontstaat, is ontdaan van zijn ideologische lading, en helpt het individu op weg naar een grotere autonomie. Horkheimer stelde dat een kritische

theorie moest streven naar “emancipatie uit de slavernij”, moest werken als een “bevrijdende invloed”, en een wereld moest creëren die “tegemoet komt aan de noden en mogelijkheden” van mensen – doelstellingen waar sociaal-liberalen weinig moeite mee zullen hebben.

Habermas behoort tot de tweede lichting prominenten van de *Frankfurter Schule*: hij nam er in 1964 de leerstoel filosofie en sociologie over van Horkheimer. Waar zijn voorgangers vooral uit waren op een herformulering van Marx (meer neo-, en minder materialistisch, stellig en ideologisch), probeert Habermas een brug te slaan tussen zijn eigen Europees-continentele en het Amerikaanse analytische denken, en dan vooral zijn pragmatische en democratische traditie. Die synthese uit zich vooral in zijn werk over communicatie, waarbij hij van de pragmatisten het idee leent dat wat we weten hypothetisch, empirisch en feilbaar kan zijn, maar dat we op basis daarvan toch uitspraken kunnen doen over universele waarheden of waarden. In Habermas’ ideeën over uitwisseling van kennis en standpunten (communicatie) is vanaf het begin het *Frankfurter Schule*-ideaal aanwezig dat een discussie inclusief en kritisch moet zijn, vrij van sociale of economische druk, met gesprekspartners die elkaar behandelen als gelijken om met een gezamenlijke inspanning tot een beter begrip van de wereld te komen.

Dat ideaal wordt natuurlijk niet vaak bereikt. In zijn *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962) beschrijft Habermas gedetailleerd hoe het publieke domein waar maatschappelijke discussie plaatsvindt zich sinds de salons van de 18e eeuwse bourgeoisie geleidelijk verplaatste naar de moderne

massamedia. Positief hieraan is volgens hem dat meer mensen betrokken raken bij het publieke debat, maar tegelijk worden ideeën zo ook verhandelbare goederen waarvan de uitwisseling deels afhankelijk wordt van economische krachten. Dat brengt dus risico’s met zich mee. Maar anders dan bijvoorbeeld Adorno, die in de Holocaust het bewijs zag van het falen van de Verlichting en zijn rationele principes, behoudt Habermas zijn vertrouwen in zowel de Verlichting als in de *eigen kracht van mensen* om tot een redelijk oordeel te komen.

ZINVOLLE OPENBARE MENINGSVORMING (bij Habermas “communicatieve rationaliteit” geheten) blijft ook in een moderne context wel degelijk mogelijk, stelt Habermas, mits er goed nagedacht wordt over de manier waarop het publieke domein wordt ingericht. In zijn magnum opus *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981) brengt hij daartoe een onderscheid aan tussen twee vormen van rationaliteit. Aan de ene kant is er de pure, wetenschappelijke, instrumentele doel-middelrationaliteit die hoort bij het efficiënt functioneren van het “systeem”: de economie of de overheidsbureaucratie. Aan de andere kant is er wat Habermas de *Lebenswelt* noemt, het geheel aan cultuurgebonden opvattingen en ideeën op de achtergrond, waar juist de communicatieve rationaliteit een rol speelt. *Lebenswelt* brengt het systeem voort, en beide vormen van rationaliteit beïnvloeden en versterken elkaar. Maar als het systeem losgezongen raakt van de *Lebenswelt*, en dominant wordt, gaat het mis. Veel van Habermas’ kritiek op maatschappelijke ontwik-

‘In de ogen van Habermas moet een discussie inclusief en kritisch zijn, vrij van sociale of economische druk, met gesprekspartners die elkaar behandelen als gelijken om met een gezamenlijke inspanning tot een beter begrip van de wereld te komen’

kelingen heeft te maken met bedreigingen van precies dit evenwicht: wanneer praktische vragen die eigenlijk het goede leven betreffen, worden gereduceerd tot pure efficiency-vraagstukken of tot technische problemen voor experts, dan raken ze daarmee buiten het zicht van de *Lebenswelt* waar ze onderworpen kunnen worden aan een publieke, democratische discussie over waarden. De bevolking raakt zo gedepolitiseerd, wat lang schijnbaar goed kan gaan maar dan ineens kan leiden tot heftige correcties met moeilijk controleerbare gevolgen: de populistische revolutie (niet alleen in Nederland) van de afgelopen vijftien jaar is daar een voorbeeld van.

Voor sociaal-liberalen is het onderscheid van Habermas tussen systeem en *Lebenswelt* interessant, omdat het houvast kan bieden bij het zoeken naar de juiste balans tussen markt, overheid en “*mensen onderling*”. In zulke kwesties zullen klassieke liberalen en socialisten waarschijnlijk eerder kiezen voor de doelrationaliteit van het systeem (van de markt, respectievelijk de overheid), terwijl sociaal-liberalen zich als het goed is af zullen vragen of er wel sprake is van voldoende democratische inbedding van de resultaten van dat systeem. En of rationele, autonome burgers bijvoorbeeld individueel of in kleiner verband misschien betere oplossingen weten te formuleren.

WAAR HABERMAS SOCIAAL-LIBERALEN wat ook aan het denken kan zetten is met zijn ideeën over globalisering en de EU. Voorop gesteld dat hij een kosmopoliet is, een groot voorstander van democratisch ingebed internationaal denken en handelen, en van een sterke Europese Unie, is hij over de praktijk daarvan buitengewoon kritisch. In zijn werk uit 1992 over recht en politiek, *Faktizität und Geltung*, stelt hij dat een samenleving op de lange termijn alleen stabiel blijft als leden van die samenleving haar over het algemeen legitiem vinden. Dus als de samenleving in overeenstemming is met opvattingen over wat waar, juist en goed is. In de Middeleeuwen volgde die legitimiteit uit een gedeelde religieuze kijk op de wereld, die alle aspecten van het leven doordrong. De voortschrijdende moderniteit bracht echter zaken voort als religieus pluralisme en functionele differentiatie (zoals autonome marktwerking, bureaucratisch bestuur, en wetenschappelijk onderzoek dat niet langer afhankelijk was van religieuze of politieke goedkeuring). Daarmee is de kans toegenomen dat er misverstanden en conflicten ontstaan over morele kwesties, terwijl tegelijk steeds minder sprake is van een gedeelde achtergrond waartegen zulke kwesties in consensus kunnen worden opgelost. Zeker in het licht van globalisering en europeanisering kan dat het voor moderne samenlevingen aanzienlijk moeilijker maken om nog tot een legitieme inrichting te komen. Habermas zoekt de uitweg in een sociologische benadering van het recht, die hij opvat als een functionele oplossing voor de mogelijke conflicten die inherent zijn aan modernisering. Het recht zorgt in de moderne maatschappij voor een wettelijke afbakening van de grenzen waarbinnen een individu vrij is om zich laten leiden door wat hij maar wil. Dankzij deze afbakening van de individuele levenssfeer bewerkstelligt het recht dat er minder onderwerpen over blijven waarover de gehele maatschappij het via een publiek debat eens hoeft te worden. De voornaamste opgave voor het moderne recht is dan ook het definiëren, beschermen en zo nodig verzoenen van de individuele vrijheden binnen hun afbakeningen. Dit vooronderstelt een gevestigde rechtsorde, een wettelijke definitie van gelijk burgerschap en fundamentele individuele rechten die daadwerkelijk kunnen worden afgedwongen. Maar in de

opvatting van Habermas krijgt zo'n rechtsorde pas legitimiteit als de burgers waarop hij van toepassing is zichzelf zien als de bron van de wetten die aan hun rechten uiting geven. Dus als de wetten die hun individuele autonomie beschermen voortvloeien uit de uitoefening van hun publieke autonomie als (kiezers van) de wetgevende macht. Individuele rechten kunnen niet bestaan zonder het recht op politieke participatie.

EIND 2011 WAS de Europese staatsschuldcrisis op zijn hoogtepunt. Het vertrouwen in de Euro, niet alleen als munt maar vooral als monetaire unie, was lager dan ooit en zelfs het voortbestaan van de Europese Unie zelf leek in het geding. De Europese regeringsleiders, onder aanvoering van Bondskanselier Merkel, kwamen voortdurend bijeen om afspraken te maken over nieuwe leningen in ruil voor ingrijpende hervormingen. En passant besloten ze daarbij tot een veel sterkere Europese bemoeienis met het begrotings-, economisch en sociaal beleid van de lidstaten dan ooit voorzien was in de bestaande verdragen – en niet alleen tijdelijk voor de probleemlanden maar voorgoed en voor allemaal. Op dat moment publiceerde Habermas *Zur Verfassung Europas*, een essay waarin hij betoogt dat de Unie juist nu een goede democratische Grondwet moet krijgen. Geheel in lijn met zijn eerdere werk bekritiseert hij de regeringsleiders omdat ze met hun *postdemokratischer Exekutivföderalismus*, zoals Habermas het aanduidde, ad hoc nieuwe spelregels creëerden terwijl ze volledig voorbij gingen aan de spelregels in de verdragen waarover een uitgebreid publiek en democratisch debat was gevoerd. En hoe kan een Europese rechtsorde die zichzelf niet

eens respecteert nu legitimiteit hebben in de ogen van haar burgers? De gang van zaken lijkt een schoolvoorbeeld van een systeem dat zich aan het loszingen is van de *Lebenswelt* van haar burgers. Habermas formuleert helaas geen alternatief dat zo concreet is dat het een kant-en-klare blauwdruk oplevert voor de toekomst van de Europese Unie. Duidelijk is dat zijn model veel weg heeft van de huidige EU als supranationale entiteit *sui generis*: geen eenheidsstaat, dat zeker niet, maar ook geen bondsstaat (federatie) of statenbond (confederatie). Sterker nog, met het Verdrag van Lissabon uit 2011 zijn volgens Habermas belangrijke stappen gezet in de goede richting. In zijn opvatting is iedere Europeaan tegelijk burger van de Unie, én lid van één van de Europese volken. Belangrijk is dat hij daarbij niet het woord “staten” gebruikt: staten hebben immers geen rechten, burgers wel. Op dezelfde manier maakt hij ook onderscheid tussen staatsoevereiniteit, bron van de door hem verfoeide intergouvernementele besluitvorming, en de volkssoevereiniteit waarover Europese burgers beschikken en die zij hebben verdeeld tussen de nationale staat en de Unie. Voor transnationale democratie, het ideaal waar Habermas naar streeft zowel voor de Unie als op veel grotere, mondiale schaal, is het noodzakelijk dat Unieburgers en -volkeren (wijzelf en wijzelf), hun wetgevende invloed als gelijke partners kunnen uitoefenen. Hoe precies blijft misschien nog wat mistig, maar mevrouw Merkel en haar collega's komen in dat plaatje in elk geval niet meer voor. ■

Herman Beun houdt zich als ambtenaar bij de Tweede Kamer bezig met Europese Zaken. Hij is spreker bij de Van Mierlo Stichting.

‘Dankzij de afbakening van de individuele levenssfeer bewerkstelligt het recht dat er minder onderwerpen over blijven waarover de gehele maatschappij het via een publiek debat eens hoeft te worden’

EEN KIJKJE IN DE CHINESE KEUKEN

China: vooral bekend van de ‘afhaal’ in Nederland of wellicht van die andere grote Muur. In 2015 zal China de Verenigde Staten voorbij streven als grootste economie op aarde. Qua bevolking is het al de grootste. Dat de balans in de wereld verschuift in de richting van het Oosten, is al enige tijd duidelijk. Toch weten we maar bijzonder weinig van deze nieuwe oude wereldmacht. Als een echte Marco Polo, maar dan van achter zijn bureau, biedt *Robbert Smet* in *Idee* een kijkje in de keuken van de Chinese politiek. In deze aflevering: ideologie en pragmatisme.

De Chinese tijgerjacht op corrupte bestuurders en politici

China en corruptie worden vaak in één adem genoemd. De huidige anti-corruptiestrijd van president Xi Jinping is dan ook niet meer dan oude wijn in nieuwe zakken.

DE CHINESE PRESIDENT Xi Jinping voert een hevige strijd tegen corruptie binnen de Chinese Communistische Partij (CCP). Sinds zijn aantreden in 2012 zijn meer dan 100.000 Chinese ambtenaren vervolgd. Xi jaagt op zowel 'tijgers' als 'muggen': niet alleen de lagere ambtenaren in de provincies ver van Beijing ('muggen'), maar ook de hoogste bestuurders in het Politburo ('tijgers') zijn niet veilig. Honderdduizenden inspecteurs van de CCP speuren het land af op zoek naar corrupte partijgenoten. Zelfs het leger, lange tijd een onneembare vesting, blijft niet buiten schot: vijftien generaals en andere hoge officieren staan onder verdenking van corruptie. Na iedere arrestatie volgen in de *People's Daily*, de spreekbuis van de CCP, beeldende berichten over de enorme rijkdom die door de arrestant werd vergaard. Zo waren tien vrachtwagens nodig om de stapels jade, goud en cash uit het huis van Generaal Xu Caihou te verplaatsen en raakten vier telmachines oververhit die het geld in het huis van Wei Pengyuan, een hooggeplaatste ambtenaar op het ministerie van energie, moesten tellen. De tijgerjacht van President Xi Jinping bereikte zijn (voorlopige) hoogtepunt met de vervolging van Zhou Yonkang, voormalig lid van het Staand Comité van het Politburo en oud-hoofd van de Chinese veiligheidsdiensten. Nog nooit eerder durfde een president het aan zulke 'tijgers' te vervolgen. Is deze 'anti-corruptiestrijd' de voorbode van een echte fundamentele hervorming van het politieke systeem in China? Niet echt (en helaas). Xi's daadkracht is vooral bedoeld om zijn positie en macht in de CCP te versterken.

CORRUPTIE IS BESLIST geen nieuw fenomeen in China. Iedere Chinees kent het verhaal van Heshen, de meest corrupte ambtenaar ooit. Heshen werkte zich op jonge leeftijd op van lijfwacht van de Qianlong keizer (1735 – 1796), één van de machtigste keizers in de Chinese geschiedenis, tot de hoogste financiële bestuurder van het keizerrijk. Toen zijn zoon trouwde met de favoriete dochter van de keizer, werd zijn formele en informele macht bijna eindeloos groot. Heshen misbruikte zijn positie om voortdurend de belastingen te verhogen om zijn eigen zakken te vullen. In de vierentwintig jaar tot zijn val vergaarde Heshen een vermogen van vijftien keer het jaarinkomen van het volledige keizerrijk. Het leidde tot grote armoede en hongersnood onder de Chinese bevolking en de val van de Qing dynastie. Toch is de situatie nu zo ernstig dat Heshen, “als hij zou herrijzen, van schaamte naar zijn graf zou terugkeren”, aldus de hoofdredacteur van de *People’s Daily*, Zhou Ruilin. Deze “ernstige situatie” is allereerst en bovenal het gevolg van de economische hervormingen onder Deng Xiaoping (*reform and opening up*, 1978). De scheidslijn tussen publiek en privaat, tussen overheid en markt, is de laatste decennia geleidelijk vervaagd zonder dat een sterk controlesysteem op de markt is ontwikkeld. Het ontstaan van een aandelenbeurs en vastgoedhandel heeft de ambities van corrupte ambtenaren slechts vergroot. En dat terwijl hun salarissen relatief laag zijn. Waar ambtenaren vroeger vooral profiteerden van de gunsten die zij konden verkopen op basis van hun positie, zo kopen zij tegenwoordig zelf de grond terwijl zij vervolgens zelf bepalen of deze voor bouwprojecten beschikbaar komt.

Deze corruptie wordt nog eens versterkt doordat Deng Xiaoping de grondleggers van de communistische partij, in ruil voor hun instemming met zijn economische hervormingen, als eerste liet profiteren van de veranderende verhoudingen in de Chinese economie. En dat hebben ze gedaan: de overtuigde communisten die Mao vergezelden op zijn lange mars door het China van voor de Tweede Wereldoorlog en hun kinderen (*princelings*) vergaarden miljoenen via sleutelposities binnen de overheid en bij de grote staatsbedrijven. De *New York Times* legde in 2012 bijvoorbeeld bloot hoe de familie van voormalig premier Wen Jiabao miljarden had vergaard. Een ander probleem vormt het leger, het Volksbevrijdingsleger. Deze vormt een onderdeel van de CCP. Het geweldsmonopolie berust in China dus niet bij de staat. In de jaren ’90 werd datzelfde leger onder het toezicht oog van de CCP commercieel actief. Verspreid over heel China vestigde het leger wel 20.000 tot 30.000 bedrijven, aldus Tai Ching Cheung van de Universiteit van California. Naast nachtclubs en hotels omspant het commerciële imperium van de generaals ook financiële instellingen. Het monopolie op geweld en het enorme netwerk over heel China blijken een broedplaats voor corruptie. Professor Piek van de Universiteit Leiden wijst op een laatste complicerende factor: de infiltratie van machtige criminele netwerken in het politieke systeem. De Chinese zakenman Liu Han, nummer 148 op de lijst van rijkste Chinezen, werd voor zijn mafia-achtige praktijken ter dood veroordeeld. Liu vergaarde zijn rijkdom in de mijnbouw en schuwde geweld niet om zijn macht en vermogen verder uit te breiden.

‘Wat we nu in China zien is niet meer dan een “gewone partijzuivering”. Onder de vervolgte ambtenaren bevinden zich verdacht weinig vrienden van de president’

PAKT PRESIDENT XI deze problemen dan nu ook echt aan? Wat we zien is niets anders dan een “gewone partijzuivering”, zo stelt professor Pieke. Onder de vervolgde ambtenaren bevinden zich verdacht weinig vrienden van de president. “Het doelwit van de anti-corruptiecampagne lijkt beperkt te zijn tot Xi’s rivalen rond de voormalige partijleider Jiang Zemin en het voormalige hoofd veiligheid Zhou Yongkang”, aldus Pieke. Het meest zichtbare deel van de strijd lijkt zich te concentreren op wat in de media de ‘nieuwe bende van vier’ is gaan heten: Xu Caihou, Zhou Yongkang, Ling Jihua en Bo Xilai. Geremie Barme, van het Australische *Centre on China in the World*, heeft de 48 hoogst geplaatste ‘tijgers’ naar wie een corruptieonderzoek is ingesteld op een rijtje gezet en constateert dat er geen enkele *princeling* tussen zit. In de provincies waar president Xi vroeger gestationeerd was, Fujian en Zheijang, is geen enkele hoge bestuurder veroordeeld of vervolgd. Daar staat tegenover dat disproportioneel veel corruptiezaken zich afspelen in de provincies Shanxi en Sichuan, de thuishavens van Zhou Yonkang, Bo Xilai en Ling Jihua. Volgens een telling werden in Shanxi alleen al meer dan 15.000 kaderleden disciplinair gestraft.

Het lijkt er dus eerder op dat president Xi het gevaar voor de CCP heeft herkent en zijn kans heeft gegrepen om niet alleen zijn eigen macht, maar ook die van de CCP in zijn geheel te verstevigen. *Never waste a good crisis* (het Chinese woord voor crisis, *weiji*, kan twee betekenissen hebben: gevaar en kans). Om dit te begrijpen is het van belang iets meer te weten over de informele aard van de Chinese politiek. Relaties (*guanxi*) zijn de *sine qua non* om te slagen in de Chinese politiek. Informele politiek is overal en formele instituties zijn vaak slechts een façade voor informele relaties. Eenmaal lid, of toegelaten tot een hoge kaderopleiding en benoemd als lokale bestuurder is het voor een Chinese politicus onontbeerlijk om een beschermheer hoog in de partij te hebben die niet teemt door het systeem (de Chinese term voor dit verschijnsel “*kao shan*” betekent zoveel als “tegen een berg aanleunen”). Je kunt het zien als een politieke ketting waaraan je jouw eigen vertrouwelingen mee omhoog trekt, terwijl jijzelf omhoog wordt gehesen. Pas als je iemand kent die macht heeft, kun je iets voor elkaar krijgen.

Het werkt ook de andere kant op: wie niets kan betekenen voor zijn ‘vrienden’ is een zwakkeling. Zo heeft het altijd gewerkt in China. Als een bestuurder van zijn voetstuk valt, vragen Chinezen zich dus ook niet af wat hij heeft gedaan, maar wie hij allemaal meesleept in zijn val. Zhou Yongkang en Bo Xilai nemen in hun val dus niet alleen zichzelf mee, maar ook alle personen die zich aan hen hadden verbonden. Zij hebben simpelweg op het verkeerde paard gewed. Of zoals Angus Foster van de BBC het zegt: het kiezen van de juiste factie is de belangrijkste succesfactor binnen de CCP. Befaamd zijn de facties die zijn gebouwd rondom connecties binnen het leger, de olie-industrie en de jongerenafdeling van de CCP. De informele macht van de facties wordt versterkt door het formele systeem van benoemingen (*Nomenklatura*). In zijn totaliteit controleert de CCP ongeveer 8 miljoen functies. Wie kan bepalen wie deze functies bekleedt, heeft veel macht in China. Door de netwerken van andere facties simpelweg kapot te maken, maakt president Xi de weg vrij voor benoemingen van zijn eigen vertrouwelingen. Maar tegelijkertijd vecht president Xi ook voor de macht van de CCP. Al die informele relaties, facties en benoemingen leiden niet alleen tot corruptie, ze ondermijnen ook het centrale gezag van de CCP en daarmee president Xi. De economische hervormingen hebben economische macht gedecentraliseerd van Beijing naar lokale overheden. Daarmee hebben lokale ambtenaren meer mogelijkheden gekregen om hun informele netwerken uit te breiden. Een oude Chinese wijsheid luidt: de sterke draak is geen partij voor de lokale slang. De keizer die zetelde in Xi’an of de President in Beijing is op veel plaatsen in China ver weg. De keizers stuurden daarom al ambtenaren het land in om het gedrag van lokale bestuurders te onderzoeken (*the Censorate*). Ook de CCP laat potentiële topbestuurders rouleren door het land. In de eerder genoemde provincie Shanxi, waar onevenredig veel ambtenaren onder verdenking van corruptie staan, werden onlangs acht nieuwe leden van het Staand Comité van de provincie aangesteld. Niet één van hen kwam uit Shanxi zelf. Het toont aan hoeveel het de CCP eraan gelegen is om de macht van de lokale netwerken te breken en de provincie weer controleerbaar te maken. Ook dus via de ‘anti-corruptiestrijd’.

‘Het is maar de vraag hoe reëel het überhaupt is te verwachten dat een systeem dat volledig is gebaseerd op relaties en informele netwerken zichzelf van binnenuit kan reinigen’

HET IS MAAR DE VRAAG hoe reëel het überhaupt is te verwachten dat een systeem dat volledig is gebaseerd op relaties en informele netwerken zichzelf van binnenuit kan reinigen. Iedere Chinese bestuurder heeft zijn positie en persoonlijke welvaart te danken aan het huidige systeem. Onafhankelijke druk van buitenaf, bijvoorbeeld in de vorm van vrije pers, ontbreekt. Hoewel bestuurders op de Partijschool weer een opleiding in de traditionele waarden van Confucius krijgen, is het de vraag of zij zich hierdoor echt beter gaan gedragen. Hoe meer partijleden president Xi tegen zich in het harnas jaagt, hoe groter ook de kans dat een tegenmacht binnen het CCP ontstaat. De dalende economische groei kan die tegenmacht versterken: want wat als de CCP niet langer de beloofde welvaarts groei kan leveren?

De ‘gewone’ Chinees begint zich echter wel achter zijn oren te krabben: hoe kan het dat er in het CCP-mandje zoveel rotte eieren zitten? Onderdeel van de ‘anti-corruptiestrijd’ is dan ook om bewust afstand te creëren tussen de veroordeelden en de partij. Er vindt eerst een intern onderzoek plaats. Strak gecontroleerd komen dan de geruchten naar buiten dat iemand onder verdenking staat en wordt onderzocht. Over de verdenkingen tegen Zhou zongen al bijna een jaar geruchten rond. De betrokken partijleden worden onder huisarrest geplaatst en uit de partij verwijderd. Tegelijkertijd komt via de door de staat gecontroleerde mediakanalen een stroom aan negatieve feiten over de verdachte naar buiten. Pas als de bevolking voldoende overtuigd is van de schuld van de verdachte en het idee dat de partij adequaat heeft gehandeld door (meestal) hem uit

de partij te verwijderen, volgt ook een ‘echt’ proces. Zo moet de discussie over de rol van de partij in het politieke systeem in China in de kiem worden gesmoord. “De (Chinese Communistische) Partij en corruptie zijn als water en vuur”, stelde de *People’s Daily*. “Verrassend”, oordeelde *the Economist*, die de CCP en corruptie eerder zou typeren als “*dry tinder and matches*”.

Is het mogelijk dat Zhou Yongkang, Ling Jihua en Bo Xilai het einde van de CCP inluiden, zoals Heshen het einde van de Qing dynastie? Alleen democratie, openheid, vrije pers en een onafhankelijke rechterlijke macht kunnen corruptie structureel aanpakken. Dat vraagt om een nieuwe revolutie in de Chinese politiek. En om het einde van de alleenheerschappij van de CCP. Laat dat nou precies het schrikbeeld zijn dat Xi met deze anti-corruptiecampagne probeert te voorkomen. Daarom zal hij proberen een balans te vinden tussen de aanpak van de corruptie die de legitimiteit van zijn partij onder de bevolking ondermijnt en tegelijkertijd de machtsmiddelen van de CCP in stand proberen te houden. Het is opnieuw een voorbeeld van het paradoxale karakter van de Chinese politiek. ■

Robbert Smet is gefascineerd door Azië en politiek en schrijft daarover voor het weblog *PoliticalMinds*. Hij werkt als adviseur *public affairs* bij de Nederlandse Vereniging van Ziekenhuizen (NVZ).

BOEKRECENSIE

De digitale economie en de mogelijkheid van groene, decentrale energieopwekking luidt een totaal nieuw tijdperk in, schrijft de Amerikaanse topeconoom Jeremy Rifkin in zijn boek *De derde industriële revolutie*. Een utopie? Of mogelijke werkelijkheid?

Door Mirjam Noorduijn

Een derde industriële revolutie

Te mooi om waar te zijn?

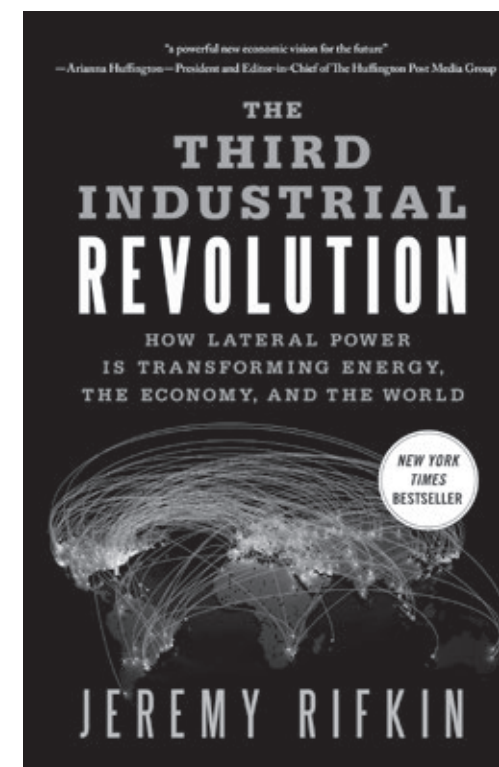
DAT NIEMAND de toekomst kan voorspellen weet iedereen. Er is geen glazen bol die niet op enig moment in stukken uiteenvalt. Steevast wordt de wereld overvallen door onverwachte gebeurtenissen en onvoorziene ontwikkelingen. Zo blijkt in ieder geval na lezing van *De derde industriële revolutie. Naar een transformatie van economie en samenleving*, van Jeremy Rifkins (Denver, 1945), topeconoom, voorzitter van de *Foundation on Economic Trends* en adviseur van de Europese Unie. In dit boek luidt Rifkin de komst in van een heel nieuw economisch tijdperk, het 'distributief kapitalisme', of – in meer gangbare termen – 'de deeleconomie'. Al is dit bij Rifkin er wel één op basis van een nieuw verdienmodel. Nieuwe internetcommunicatietechnologie is hierbij de drijvende kracht, gecombineerd met de winning van decentrale groene energie. In de Verenigde Staten verscheen dit boek al in 2011. De Nederlandse

vertaling lag pas drie jaar later – eind 2014 – in de boekenwinkels. Tijdens het lezen word je dan ook direct met je neus op enkele door Rifkin niet voorziene nieuwsfeiten gedrukt die sindsdien hebben plaatsgevonden. Zoals de opkomst van IS, de onmenselijke situatie in Syrië, de lage olieprijs, veroorzaakt door overproductie, toename van schaliegas en minder vraag. Ook het recente bericht dat overheden, waaronder ook de EU, wereldwijd 5.300 miljard dollar uitgeven aan subsidies voor fossiele brandstoffen (6,5% van het mondiale bruto binnenlands product en meer dan wordt uitgeven aan gezondheidszorg) roept de vraag op of Rifkins stelling in 2011 dat 'de oude energielobby zijn laatste veldslag levert' niet veel te optimistisch was.

'Jeremy Rifkin is het prototype Amerikaanse verhalenverteller die je mee op sleeptouw neemt'

De derde industriële revolutie
Jeremy Rifkin (2014)

Vertaling, Jacques Meerman
Amsterdam: Nieuw Amsterdam
ISBN: 9789046815083

DE WAARDE VAN *De derde industriële revolutie* (Rifkins 22ste titel in een reeks waarin hij steeds vooruit loopt op maatschappelijke veranderingen) ligt dan ook niet zozeer in de juistheid van Rifkins toekomstvoorspellingen. Maar wel in de sprankelende, aantrekkelijke toekomstideeën die Rifkin accuraat en nauwgezet distilleert uit allerlei sociaal-maatschappelijke en economische ontwikkelingen die grofweg de afgelopen tien jaar in gang zijn gezet. En, zoals (John Maynard) Keynes ooit al zei, 'de ideeën van economen en politiek filosofen, of ze nu gelijk of ongelijk hebben, zijn machtiger dan men denkt'. Enige macht kan Rifkin inderdaad niet worden onzegd, getuige zijn contacten met wereldleiders als oud-voorzitter van de Europese Commissie Manuel Barroso, de Duitse bondskanselier Angela Merkel, met wie hij intensief over de *Energiewende* sprak en de Britse premier David Cameron die enkele

van Rifkins ideeën overnam. Zelfs de provincie Utrecht is geïnspireerd door Rifkin en werkt middels het voor iedereen toegankelijke platform Utrecht.2040 (www.utrecht2040.nl) aan een duurzame toekomst. Die macht en invloed dankt Rifkin niet alleen aan zijn interessante visie, maar ongetwijfeld ook aan de manier waarop hij deze verpakt. Rifkin is het prototype Amerikaanse verhalenverteller die je mee op sleeptouw neemt. Hij beschikt over het vermogen de toekomst zo levendig en helder voor te stellen dat je het gevoel krijgt dat de overstap van het industriële, van fossiele brandstoffen afhankelijke tijdperk naar het koolstofloze, op samenwerking gestoelde tijdperk al is volbracht. Daarnaast weet Rifkin zijn stelling dat 'Adam Smith met pensioen' kan en de 'Derde Industriële Revolutie' in gang is gezet, verwijzend naar tal van bronnen, goed te beargumenteren.

HELDER ZET HIJ UITEEN dat men begint te beseffen dat als de energievoorraad sneller opraakt dan wordt aangevuld, het van die fossiele grondstoffen afhankelijke economische stelsel uiteindelijk zal instorten. Dat we onze economie en samenleving moeten transformeren vindt Rifkin niet alleen onontkoombaar, maar ook noodzakelijk. En nu, zo maakt hij aanschouwelijk, is het ideale moment om dat te doen. Rifkin bouwt zijn betoog op vanuit het interessante en verleidelijke standpunt dat de geschiedenis heeft uitgewezen dat elk nieuw en groot economisch tijdperk begint als een nieuw energiesysteem samenvalt met de introductie van een nieuwe communicatie- en transporttechnologie. Zo werd in de 'Eerste Industriële Revolutie' de energie door steenkool geleverd. De spoorwegen boden een revolutionaire vorm van vervoer. De telegraaf en de met stoommachines aangedreven drukpersen versnelde het proces vervolgens zodanig dat de kosten werden gereduceerd, waardoor de communicatie wereldwijd enorm werd vergemakkelijkt. In de 20ste eeuw werd steenkool door olie vervangen waarmee de 'Tweede Industriële Revolutie' begon. Met de opkomst van de oliegestookte verbrandingsmotor – de basis van het auto- en vliegtuigtijdperk – ontwikkelde zich tegelijkertijd de communicatie via telefoon en later ook radio en televisie. Inmiddels kunnen we via zon, wind, waterkracht en aardwarmte energie opwekken en zijn we aangeland bij *the internet of things*, waarbij alledaagse voorwerpen zijn verbonden met het netwerk en gegevens kunnen uitwisselen: het is het begin van de 'Derde Industriële Revolutie' die ons naar een groen economisch stelsel kan leiden. De infrastructuur van dat nieuwe stelsel rust volgens Rifkin op vijf pijlers. Om te beginnen is er de noodzaak van de overstap van een op koolstof en fossiele brandstoffen gebaseerd energieregime naar een dat op hernieuwbare energie gestoeld is. Tegelijkertijd moet de mondiale vastgoedvoorraad worden omgebouwd tot mini-energiecentrales zodat ter plekke groene energie kan worden opgevangen. Die energie moet kunnen

worden opgeslagen door in elk gebouw waterstof- en andere opslagtechnologie te plaatsen. Internettechnologie zal vervolgens het huidige elektriciteitsnet veranderen in, zoals Rifkin beschrijft, 'een intelligent energieleveringssysteem waarin miljoenen mensen groene energie, die bij of op hun gebouw is opgewekt, kunnen terugsturen naar het net en met anderen op een soort open marktplein kunnen delen'. Tot slot kunnen we dan het mondiale wagenpark omvormen tot elektrische of op waterstof rijdende voertuigen. De synergie tussen de vijf pijlers zal volgens Rifkin tot een radicaal andere machtsverdeling op economisch, politiek en sociaal gebied leiden. In tegenstelling tot de energieopwekking met fossiele brandstoffen die, vanwege het simpele feit dat ze alleen op bepaalde plaatsen worden gevonden, gekenmerkt wordt door schaalgrootte en centralisatie, is de winning van hernieuwbare energie decentraal van aard. En dat, zo legt Rifkin uit, brengt logischerwijze 'een democratisering van het ondernemerschap met zich mee', waarbij niet het eigenbelang maar samenwerking de kern van alle economische activiteiten wordt.

HET KLINKT TE MOOI om waar te zijn. Maar waarom zou zo'n groene, op samenwerking gestoelde economie geen gestalte kunnen krijgen? Rifkin noemt voldoende voorbeelden van succesvolle maatschappelijk verantwoorde ondernemers (de autodeeldienst Communauto, het fenomeen *Couchsurfing* en *Community Supported Agriculture*) om je te doen geloven dat zijn met passie vertelde verhaal meer dan een utopie, en meer dan zomaar een toekomstvoorspelling is. De vraag die rest is wanneer overheid en industrie de noodzaak van een duurzame samenleving erkennen. ■

Mirjam Noorduijn is journalist en recensent voor oa. NRC Handelsblad, Brabants Dagblad en de Groene Amsterdammer (www.mirjamnoorduijn.nl).

Onverwachte bondgenoten

Diederik van der Hoeven, Amsterdam

Werk als zelfontplooiing

‘Alles flex’, een leuk thema van het maartnummer van de *Idee*. Ik heb de thema-artikelen echter met verbazing en teleurstelling gelezen. De invalshoek is uitsluitend economisch, sociologisch, psychologisch. Filosofische reflectie ontbreekt. Vooral over de rol van werk in ons leven. Arbeid is niet alleen inkomensverwerving maar ook zelfontplooiing – in een verhouding die per individu en zijn/haar werk verschilt. In navolging van Hanna Arendt (1958, *The Human Condition*) komt arbeid enerzijds voort uit noodzaak (het voorzien in het levensonderhoud) maar is het anderzijds een krachtige organisator van ons bestaan en niet in de laatste plaats een bijdrage aan onze identiteit. Arbeid is dus wezenlijk tweezijdig. Nadenken over de toekomst van werk vereist steeds het besef dat arbeid beide kanten heeft.

Onze arbeidswetgeving wordt geheel bepaald door een beschouwing van arbeid als noodzaak. De toewijding tot het werk en het goeds dat dit aan de samenleving brengt, verdwijnt geheel uit zicht. Een flexibiliserende arbeidsmarkt versterkt dit alleen maar. Ik las laatst dat de tot flexibiliteit veroordeelde jongeren hun baan van dit moment vaak zien als een ‘rol’, de ultieme verwijdering van identificatie ermee. Ik zie een tweedeling ontstaan tussen mensen met vaste banen en redelijke bestaanszekerheid, mensen die de ruimte hebben om zich te ontplooien in hun functie en zich eraan kunnen toewijden; en anderen die niets anders voor zich zien dan de éne tijdelijke functie na de andere – in vele gevallen ook nog relatief onderbetaald. Alles wijst erop dat deze laatste groep nog sterk gaat groeien.

We zouden een publiek debat moeten voeren over nieuwe arrangementen waarbij arbeid als zelfontplooiing centraal staat. Dat het *Idee*-nummer geen aanzet geeft tot het doorbreken van de huidige verstarring, dat is mijn uiteindelijke teleurstelling bij dit nummer. Wie moet die verstarring anders doorbreken dan wij en de anderen die bereid zijn om buiten de gebaande paden te gaan? ■

Gerard Bos, Maastricht

De menselijke maat

In het maartnummer van *Idee* voeren Patrick van Schie (VVD) en Frank van Mil (D66) een interessant debat over de (historische) betekenis van het begrip sociaal-liberaal. Samen met een mooie weergave over de denkbeelden van Amartya Sen – deels afgezet tegen die van John Rawls, samen te vatten als: “de menselijke maat” (Sen) is meer relevant dan de inrichting van instituties (Rawls)” – geeft dit nummer van *Idee* een mooie inkijk in enkele grondbeginselen van D66. Sociaal is wat mij betreft ons doel. Liberaal het middel. We moeten – met hulp van de inspanningen van alle individuen – streven naar een sociaal te verantwoorden uitkomst: gelijke rechten en gelijke kansen voor een ieder (met broederschap heb ik niet zoveel, anders dan Van Mil). Daar waar vrijheid de kansen en rechten van anderen in het geding brengt overschrijdt ze haar grenzen. Daar waar wet- en regelgeving de vrijheid remt, overschrijdt ze haar ambities.

Van Schie heeft mijns inziens gelijk dat D66 met haar verslaving aan Europa – en daarmee volstrekt overbodige wet- en regelgeving op alle niveaus – niet in het belang van haar liberale uitgangspunten opereert. Maar de VVD beperkt met haar conservatieve handelswijzen (milieu, vluchtelingen) het liberalisme tot de burgers van nu en die van dichtbij. Consequent in de vertaling van uitgangspunten naar de praktijk zijn politieke partijen vrijwel nooit. Daarom wilde Hans van Mierlo waarschijnlijk ook geen uitgangspunten benoemen, daar waar anderen toch wel behoefte hadden en hebben aan handvatten. Het punt is dat ‘de menselijke maat’ inbrengen, zoals Sen dat ook doet, wat een grote stap vooruit zou zijn voor D66. Want de vrachtwagenchauffeur in Nederland wordt door de EU-wetgeving wel beroofd van zijn baan. Dat dit goed is voor onze economie, maar voor het individu niet rechtvaardig voelt, kunnen wij als partij slecht uitleggen. De stelling dat er voor het sneuvelen van een baan als vrachtwagenchauffeur in Venlo vele banen bijkomen in de Rotterdamse haven is feitelijk juist. Maar daar is dan ook alles mee gezegd, zeker voor die vrachtwagenchauffeur. Een ommezwaai van Rawls naar Sen zou van grote waarde kunnen zijn voor onze partij. Sociaal, rechtvaardig, gelijkwaardig als doel; liberaal als middel, tenzij. Dat kan ik wel uitleggen bij een marktkraampje als er weer verkiezingen zijn. ■

DE AUTEURS

Dennis van Berkel is jurist bij Urgenda.

Herman Beun houdt zich als ambtenaar bij de Tweede Kamer bezig met Europese Zaken. Hij is spreker bij de Van Mierlo Stichting.

Jasper Blom is directeur van Bureau de Helling, wetenschappelijk bureau GroenLinks.

Rick Bosman is PhD-onderzoeker aan het Dutch Research Institute for Transitions (DRIFT). Zijn onderzoek richt zich op de energietransitie en specifiek de destabilisatie van het fossiele energieregime.

Coen Brummer is historicus.

Linda Carton is onderzoeker aan de Raboud Universiteit Nijmegen.

Gerben-Jan Gerbrandy is Europarlementariër voor D66.

Sjoerdje van Heerden is politicoloog en publicist. Ze is gepromoveerd aan de Universiteit van Amsterdam en gespecialiseerd in immigratie- en integratievraagstukken, politieke communicatie, partijcompetitie en radicaal rechts-populistische partijen.

Corina Hendriks is politicoloog en wetenschappeljk medewerker van de Van Mierlo Stichting.

Simon Kalf is voorzitter van Peak-Oil Nederland.

Abele Kamminga is historicus.

Derk Loorbach is professor socio-economische transities aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en directeur van DRIFT (Dutch Research Institute for Transitions).

Mirjam Noorduijn is journalist en recensent voor oa. NRC Handelsblad, Brabants Dagblad en de Groene Amsterdammer.

Marieke Oteman is onderzoeker aan de Raboud Universiteit Nijmegen.

Olaf Prinsen is wethouder gemeente Apeldoorn en voorzitter VNG-commissie Milieu, Energie en Mobiliteit.

Robert van Putten is onderzoeker bij de Vrije Universiteit Amsterdam, en in 2014 gastonderzoeker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Wouter Saes is politicoloog en spreker voor de Van Mierlo Stichting

Robbert Smet is adviseur public affairs bij de Nederlandse Vereniging van Ziekenhuizen (NVZ).

Jan Terlouw is schrijver, fysicus en voormalig politicus voor D66.

Stientje van Veldhoven is Tweede Kamerlid voor D66.

Pier Vellinga is hoogleraar klimaatverandering.

Mark Wiering is onderzoeker aan de Raboud Universiteit Nijmegen.

Marcel Wissenburg is hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit Nijmegen, en lid van het Curatorium van de Mr. B.M. TeldersStichting.

idee

tijdschrift
Mr. Hans van Mierlo Stichting

jaargang 36
nummer 2
juni/juli 2015

Idee verschijnt 4x per jaar
ISSN nr. 0927-2518

Mr. Hans
van Mierlo
Stichting

uitgave en administratie
Mr. Hans van Mierlo Stichting
Hoge Nieuwstraat 26
2514 EL Den Haag
T 070 356 60 66

mrhansvanmierlostichting.nl

redactieraad
Annet Aris (vz), Cathy van Beek,
Peter van den Besselaar, Meryem Cimen,
Denise van Dalen, Han Entzinger,
Corina Hendriks, Sandra Korthoff,
Jochem Lybaart, Mark van Ostaijen,
Mark Sanders, Mark Snijder, Pier Vellinga,
Ad van Vugt, Andrys Wierstra, Berber Wierstra

eindredactie
Corina Hendriks i.s.m. Inge van der Leeuw

aan dit nummer werkten mee
Dennis van Berkel, Herman Beun,
Jasper Blom, Jasper Bongers, Rick Bosman,
Coen Brummer, Linda Carton,
Maarten Gehem, Sjoerdje van Heerden,
Simon Kalf, Alexander Rinnooy Kan,
Abele Kamminga, Derk Loorbach,
Mirjam Noorduijn, Marieke Oteman,
Robert van Putten, Robert Saes,
Marietje Schaaake, Robbert Smet,
Jan Terlouw, Pier Vellinga, Mark Wiering,
Marcel Wissenburg

fotografie
Herman Wouters

illustraties
Erik Haverkort, Peter Welleman

ontwerp
de ontwerpvloot

druk
Ando bv, Den Haag

Lezersbijdragen zijn welkom. Inlichtingen over voorwaarden en redactiebeleid kunt u opvragen bij de redactie: idee@d66.nl

Een jaarabonnement kost €36 en voor studenten €21 (kopie studentenkaart meesturen). Een Tablet-abonnement is €21; voor reguliere abonnees is dit abonnement gratis. Het abbonement gaat per direct in. Er geldt een opzegtermijn van 1 maand. Losse nummers op aanvraag.

‘Een liberaal houdt niet van een
bemoeizuchtige overheid. Maar dat
wil niet zeggen dat een goede liberaal
vindt dat de overheid zijn essentiële
taken mag verwaarlozen’

Jan Terlouw

Toekomstbewaking als publieke taak en zaak

— p. 34

Mr. Hans
van Mierlo
Stichting